

ORD & SAG 3 (1983)

ISSN 0108-8025

Udgivet af
Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning
Aarhus Universitet

Redaktion: Viggo Sørensen
Sats og distribution: Birte Tobiasen

Offset-fremstillet i 1000 eksemplarer
af Trøjborg-kompleksets reproafdeling.

1985 genoptrykt (med enkelte rettelser) i 500 eksemplarer.
2001 digitaliseret til netpublikation ved Kirsten Lyshøj
2005 genoptrykt (med enkelte rettelser) i 400 eksemplarer
Layout: Kirsten Lyshøj

INDHOLD:

Forord	2
Ove Rasmussen: At være ordbog i en krisetid	4
Poul Andersen: Hvad er en kviststjært?	13
Niels Åge Nielsen: Tøjreslag	20
Torben Arboe Andersen: Jyske gilder i slæt, høst og tærsketid	24
Usky-er, en forespørgsel	37
Viggo Sørensen: Det tager tid at afdække sammenhænge	38
Meddelerkort pr. december 1983	48

Forord

Med Ord & Sag 3 takker vi vore meddelere og andre kontakter for hjælp og interesse i 1983.

I dette nummer af Ord & Sag bringer vi som tidligere år artikler af redaktørerne ved Jysk Ordbog: Torben Arboe Andersen, Ove Rasmussen og Viggo Sørensen. Desuden har vi i år den glæde at kunne bringe en artikel af professor, dr.phil. Poul Andersen, der indtil sin pensionering i 1971 gennem et langt liv var leder af Udvalg for Folkemål (senere Institut for Dansk Dialektforskning) ved Københavns Universitet. Gennem adskillige år har vi haft et frugtbart samarbejde med dette institut, hvis jyske samlinger uden smålighed er stillet til rådighed for Jysk Ordbog. Endelig bringer vi et bidrag fra professor Niels Åge Nielsen, der vil være Ord & Sag's læsere bekendt (fra 1982-årgangen) som én af pionererne i dialektforskning ved det jyske universitet.

Vi modtager gerne bidrag inden for emneområdet jysk sprog og kultur til næste årgang af Ord & Sag. Eventuelle bidrag kan indsendes til instituttet, hvis adresse står på omslagets bagside.

Et udsnit af ordbogssamlingens ca. 1500 kartoteksskuffer, der hver rummer mellem 2000 og 3000 ordsedler. Grundlægger af instituttet og Jysk Ordbog, professor Peter Skautrup, ses her ved redaktionsarbejdet omkring 1980.

Ove Rasmussen:

At være ordbog i en krisetid

I Ord & Sag 2 omtalte vi i forordet de øjeblikkelige vanskeligheder for Jysk Ordbog. Disse vanskeligheder er beklageligvis forsat til stede og vil i det følgende blive nærmere belyst i forbindelse med en redegørelse for den nuværende situation og et kort tilbageblik på ordbogens historie.

Den første mere beskedne indsamling af materiale til ordbogen indledtes, da Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning i 1932 oprettedes på initiativ af Peter Skautrup. De økonomiske midler var små (800 kr. årligt fra Carlsbergfondet 1934-1948 og 1000 kr. årligt 1949-52), men det lykkedes Skautrup at komme i forbindelse med flere interesserede optegnere, der i disse år ulønnet indsendte betydelige samlinger.¹ En mere planmæssig tilrettelæggelse af indsamling og bearbejdelse blev først muliggjort, da Statens Alm. Videnskabsfond og derpå Statens Humanistiske Forskningsråd fra 1953 gik ind i finansiering af arbejdet ², der fra 1958 tillige modtog betydelig støtte fra Aarhus Universitets Forskningsfond.³

Medens bidragene fra læge optegnere forsat indløb, påbegyndtes i 50'erne optegnelser ved udsendte filologer, og på instituttet blev der ansat studerende og kandidater til at udskrive det indsamlede materiale på kartotekssedler. I dag er alt relevant materiale udnyttet, alle centrale jyske forfatterskaber er udskrevet såvel som kulturhistorisk og topografisk litteratur. Dertil kommer, at betydelige seddelsamlinger i Institut for Dansk Dialektforskning ved Københavns Universitet beredvilligt er stillet til rådighed for os; de er kopieret og indlemmet i ordbogssamlingen⁴, der nu er nået op på godt 3 mill. sedler.

Omkring 1950 påbegyndtes også opbygningen af et net af frivillige meddelere. I den dialekttalende jyske befolkning har der stedse været stor interesse for ordbogsarbejdet, og i de fleste egne har det aldrig været vanskeligt at finde interesserede meddelere. Til stadighed har vi siden midten af 1950'erne kunnet trække på ca. 500 meddelere; i årenes løb har vi på denne måde haft kontakt med ca. 2500 personer. Instituttets spørgelistesamling rummer et utroligt righoldigt og yderst værdifuldt materiale, der i kraft af omfang og tæthed i afhjemlingen formentlig er enestående i international sammenhæng.⁵ Dette materiale er endnu kun udnyttet i meget begrænset omfang; alle omspurgte ord er udskrevet til et alfabetisk ordnet kartotek, der gør det muligt at inddrage spørgelitestoffet i takt med redaktionen. Dertil kommer, at det vil være muligt under redaktionen at indhente supplerende oplysninger, hvor samlingerne måtte vise sig mangelfulde (jfr. nedenfor).

Under indsamlingsarbejdets slutfase blev der udarbejdet redaktionsregler, og selve redaktionen påbegyndtes. Det lykkedes også at skaffe midler til trykning af de 4 første hæfter af ordbogen omfattende afsnittet A - Ankel (1970-1979).⁶

Men allerede før trykningen af det sidste hæfte stod det klart, at det ville blive vanskeligt at gennemføre en redaktion i rimeligt tempo. Det var ganske vist via årlige bevillinger lykkedes Skautrup at knytte 4 yngre redaktører til arbejdet; de to yngste var ansat i 1972/73, og alle havde således gennem års medvirken opnået fortrolighed med arbejdet. Imidlertid havde Statens Humanistiske Forskningsråd, der var ordbogens hovedfinansieringskilde, allerede i 1975 tilkendegivet, at rådet ikke ved egne midler kunne finansiere redaktion og trykning af ordbogen, og at bevillingerne derfor ville ophøre, når indsamlingsfasen omkring 1980 i det væsentlige var afsluttet. Jysk Ordbog ville herved være truet af en standsning ligesom et par andre større ordbogsarbejder, der også i vid udstrækning havde været finansieret af forskningsrådet.⁷ Med henblik på at imødegå en sådan situation foreslog rådet i 1976 kulturministeriet at nedsætte et udvalg med den opgave at fremsætte forslag til en løsning af problemerne omkring de nævnte og flere andre igangværende ordbogsprojekter.⁸ I oktober 1977 nedsatte ministeriet et ordbogsudvalg, der fik til opgave "at fremkomme med forslag til en koordinering og prioritering af arbejdet med ordbogspro-

jekter, der er under udarbejdelse ... samt i særdeleshed at overveje og fremkomme med forslag til disse projekters finansiering.”

Det stod tidligt klart, at udvalgsarbejdet ville trække i langdrag, og at det dermed for Jysk Ordbog kunne blive vanskeligt at fastholde de medvirkende redaktører (hvoraf 3 var fondslønnede), indtil der kunne skabes fastere økonomiske rammer om arbejdet. I denne vanskelige situation henvendte vi os i 1978 til de jyske amtskommuner med en ansøgning om løn til to redaktører i perioden 1979-81; ansøgningen blev imødekommet, og bevillingen er siden forlænget for en ny treårig periode fra 1982 til 1984.⁹ Den tredje fondslønnede redaktør har bevareret tilknytningen til arbejdet ved bevillinger fra Forskningsrådet og Aarhus Universitets Forskningsfond; vedkommende vil nu formentlig kunne fastholdes i yderligere ca. 3 år, idet forskningsrådet i år har givet bevilling til et delprojekt, der forventes at strække sig over godt 3 år, og som omtales nærmere nedenfor.

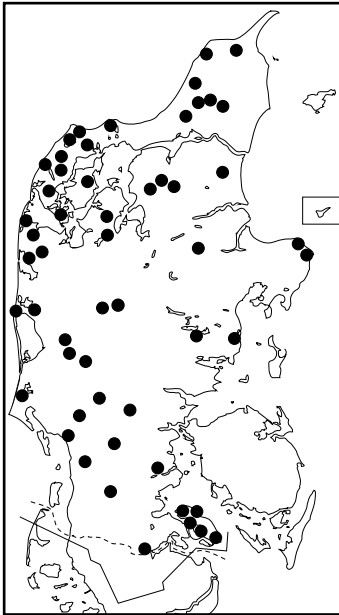
I december 1982 forelå endelig ordbogsudvalgets betænkning.¹⁰ Udvalget foreslår, at der under kulturministeriet oprettes et ordbogsråd, der ifølge flertallets opfattelse skal have en rådgivende funktion overfor ministeren for kulturelle anliggender; det samme flertal mener, at de igangværende større ordbogsarbejder bør færdiggøres, og understreger, at muligheden for at dette kan ske inden for et overskueligt åremål på helt afgørende måde er forbundet med spørgsmålet om personale og ansættelsesvilkår.

Siden har betænkningen været sendt til høring hos en række institutioner (dog ikke de berørte ordbogsredaktioner), men nogen løsning på vanskelighederne er endnu ikke i sigte.

Vi må altså indtil videre se i øjnene, at det med de nuværende alt andet end lyse udsigter til en sikring, endsige forøgelse af redaktionskapaciteten ikke bliver muligt at afslutte redaktionen af Jysk Ordbog i en overskuelig fremtid. Dette har imidlertid den skæbnesvangre konsekvens, at muligheden for under redaktionsforløbet at skaffe supplerende oplysninger fra vore meddelere gradvis vil svækkes, efterhånden som den ældre generation i løbet af 10-20 år går bort; det vil i givet fald betyde, at den sidste del af alfabetet må redigeres uden denne betydningsfulde mulighed for en supplerende og kontrol af det indsamlede materiale.

I det følgende skal jeg med et par eksempler vise, hvor mangelfulde eller direkte misvisende ordbogsartikler kunne blive uden hjælp fra meddelerne.

Til brug for redaktionen af artiklen **barnevorn** forelå der afhjemling af ordet fra ca. 50 kilder, hvis geografiske fordeling fremgår af kort 1.

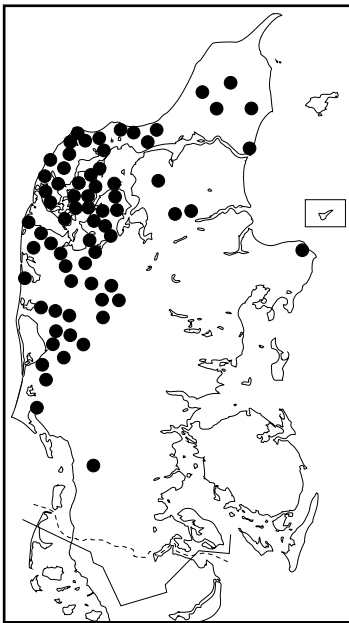
Kort 1. Forekomst af ordet *barnevorn* iflg. Ordbogssamlingen.

Kortet lader formode, at ordet er almindeligt i stort set alle jyske dialekter, måske bortset fra et østjysk område, hvorfra der kun er mere spredte oplysninger. Med samme betydning som *barnevorn* bruges i nogle jyske dialekter betegnelserne *barnet* og *barnlig*; *barnet* var efter ordbogsmaterialet at dømme specielt hjemmehørende mellem Vejle Fjord og Mariager Fjord, medens *barnlig*, der som rigsmåls-glose naturligvis er kendt overalt, syntes at have været brugt i vendsysselsk og sønderjysk dialekt.

Nu er det imidlertid en almindelig erfaring, at ensbetydende ord i samme dialekt er forholdsvis sjældne; det var altså nærliggende at søge oplyst, om ordet *barnevorn* i flere egne virkelig var i brug side om side med *barnet* eller *barnlig*. Vi optog derfor i 1982 følgende spørgsmål på en spørgeliste: "Kendes i Deres dialekt en betegnelse svarende til rigsmålets "Barnlig, barnagtig"? Kunne det hedde: bå·ne, bånne .. bå·nwon, bå·nle ... eller andet?"

På kort 2 er de indkomne oplysninger om *barnevorn* indtegnet¹¹, og det viser sig, at udbredelsesområdet afviger markant fra det på kort 1. Det rejser naturligvis det spørgsmål, om det ene af kortene giver et falsk billede af ordets geografiske udbredelse. Her skal straks bemærkes, at der også kunne være tale om tidsmæssige forskelle i udbredelsen, for medens oplysningerne fra meddelerne må antages at gælde tiden omkring 1900-1920, rækker ordbogssamlingens kilder tilbage til midten af 1800-tallet; fra andre sammenhænge ved vi imidlertid, at der normalt ikke er sket afgørende forskydninger af dialektgrænserne i dette korte tidsrum. Men hvor meddelerne oftest har levet i eller nær deres fødesogn det meste af livet, hidrører store dele af materialet i ordbogs-

samlingen fra meddelere med boglig uddannelse (præster og lærere), og de har ofte opholdt sig i forskellige dialektområder; her kan de have

Kort 2. Forekomst af ordet *barnevorn* iflg. spørgelistebeviser.

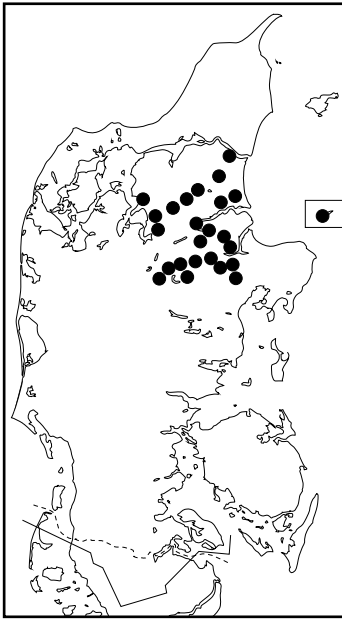
samlet fremmed ordstof op, som siden ubevidst kan være gledet ind i deres egen dialekt; dette lader sig så meget lettere gøre i et tilfælde som det foreliggende, som ordets to elementer *barn* + *vorn* begge er velkendte (afledningselementet *-vorn* f. eks. i *skarnvorn*, der er kendt i de fleste jyske dialekter).

Vi vil derfor nu i ordbogsartiklen *barnevorn* ikke angive ordet som “alm. i jysk”, men som specielt hjemmehørende i vest-og nordvestjysk – måske med en forsigtig tilføjelse om, at det tidligere kan have haft en videre udbredelse.

I andre tilfælde, hvor ordbogssamlingens materiale til en ordbogsartikel består af en enkelt afhjemling eller to, kan vi gennem spørgelistebeviser blive belært om, at ordet er velkendt i et større område. Sådan forholdt det sig med det sære ord *filarium*. Det var kendt fra Tang Kristensens bog “Øen Anholt i sagn og sæd” (1891), hvor det side 98 hedder, at mange af de gamle mænd under snapstinget “blev så glade, at alt det lo, som var på dem, men deres koner grinte ilde, de holdt ikke af det *filarium*. De gad ikke høre deres mænd, når de begyndte at snakke af drik”; betydningen synes at være enten “uro, postyr” eller “vrøvl, fuldemandssnak”. Desuden var ordet optegnet i 1920’erne i Todbjerg ved Århus, men her i en ganske anden betydning: en strækning, et areal, der ligger hen til ingen nytte. På så usikkert et grundlag er det ubehageligt at redigere, og selv om vi fandt det usandsynligt, at ordet skulle være overleveret til 1982, medtog vi det alligevel på en spørgeliste. Stor var vor overraskelse over de indkomne svar, der viste, at ordet var kendt i et større østjysk område, jfr. kort 3. Betydningen angives fra næsten alle meddelere at være “stort (uopdyrket) areal”.¹²

For at undgå at komme i den ovenfor nævnte situation, at vi for de senere dele af alfabetet ville stå uden mulighed for under redaktionen

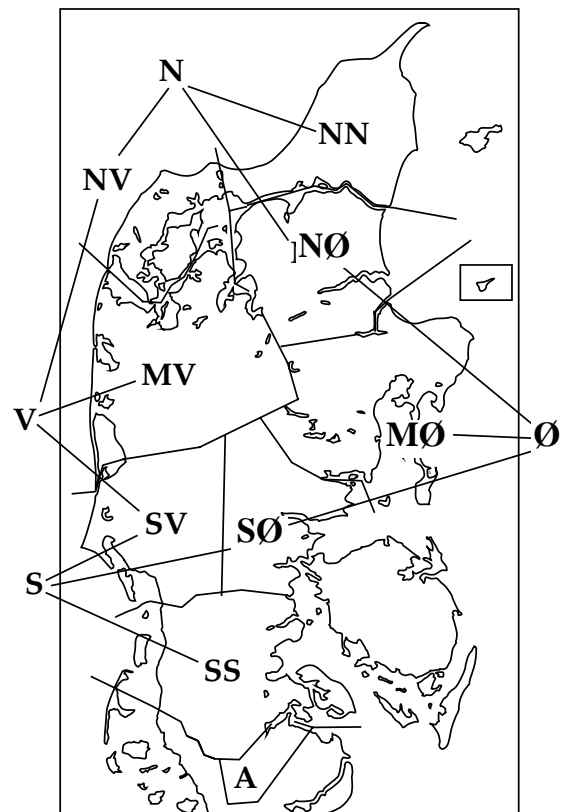
at søge hjælp hos vore meddelere, har vi i indeværende år hos Statens humanistiske Forskningsråd søgt og opnået bevilling til en redaktør, som i forbindelse med en gennemgang af ordbogssamlingen skal udfærdige spørgsmål på punkter, hvor materialet forekommer for usikkert som grundlag for redaktion.

Kort 3. Forekomst af ordet *filarium* iflg. spørgelistebesvarelser og ordbogssamling.

angives blot i parentes brugsområdet (sprogsfæren); for ord, der har samme betydning som i rigsmålet, gives ingen oplysninger – normalt heller ikke, hvor der foreligger dialektale særbetydninger af rigsmålsord. Desuden angives i grove træk ordets geografiske forekomstmråde ved hjælp af de på kort 4 anførte områdeforkortelser. Fremdeles antallet af afhjæmninger: “1” angiver, at der kun er en enkelt kilde, “2” at der er fra 2-9, og “3” at der er 10 kilder eller derover. Endelig medtages til intern brug oplysning om, hvorvidt ordet har været efterspurgt eller skal efterspørges på vore spørgelister.

Samtidig hermed skal vedkommende udarbejde en liste over de ord, der findes i ordbogssamlingen. På omstående side ses et udsnit, der viser listens indretning. For hvert ord oplyses om betydning, hvis dette kan gøres kort, ellers

M = MV + MØ JN = N + M + SV + SØ
JS = SS + A J = JN + JS

Kort 4.
Ordlistens områdebetegnelser.

OPSLAGSFORM	ORDKL.	BETYDNING (SPROGSFÆRE)	OMRÅDE	ANTAL	UDS.SPL.	NY SPL.
skaden	ptc	syg	J	1		
skadens-pølse	s	drøvtygger-mave	NN	2		
skade-næb	s	niptang	SV,SS,(MØ)	3	CP21	
skade-ost	s	rygskjoldet af blæksprutte	SS	1		
skade-pette	s	strimmel af pigrokke	MV	1		
skade-rokke	s	rokke (fisk)	MØ	1		
skade-rede	s		J	3		
skaderet	adj	spættet	NN	1		
skade-røg	s	røg fra gårdbrand	MV	1		
skades-erstatning	s		JN	2		
skade-skud	s	(ved fiskeri)	NV	1		
skade-skytte	s	anskyder (jæg.)	MV	1		
skades-løs	adj		JN	3		
skade-suppe	s	(fiske-)	MV	1		
skade-unge	s	(fugle-)	J	2		
skade-æg	s	(fugle-)	J	2		
skads	adj	?	SS	1		
skadsk	adj	skarp	SS	1		
skafesk	adj	skæv, skrå	MØ	2		
skaffe	v	1) = rm	J	3		
		2) spise	V	2		
skaffe-bænk	s	(i tørvegrav)	NN	1		
skaffe'lysker	s	(skældsord)	NN	2		
skaffer	s	opvarter ved gilde	J	3	O12	
skaffer·dans	s	første dans ved bryllup	MØ	1		
skaffer·kone	s	= skaffer	SS	1		
skaffer·pige	s	= skaffer	MV	1		
skaffer·stok	s	(brugt ved lavsmøder)	MØ	2		
skaffer·svend	s	= skaffer	SS	1		
skaffe-tørv	s	skrå tørv	NV	1		
skafner	s	= skaffer	A	1		
skafonie	s	(plante)	MV	1		
ska'fot	s		JN	2		
ska'fut	s	(skældsord)	MØ	1		
skaft	s	1 = rm	J	3		
		2) hestens penis	J	2		S
		3) selstok (på væv)	J	3		S
		4) (længdemål)	V	3		S
skafte	v	1) sætte skaft på	J	3		
		2) s. af = skridte af	N,MV,SS	3		
		3) skafte ud (om hingst)	JN	3		
skafte-foder	s	utærsket korn	NØ,M,S	2		
skafte-havre	s	utærsket havre	J	3		
skafte-korn	s	utærsket korn	M,S	3		
skafte	vbs	skafthning	SS	2		
skafte-ovre	s	skafthkant (på sokker)	MV	1		
skafte-skraber	s		?	1		
skafte-støvle	s		J	3		
skaffet	adj	godt s. = ferm	MØ,SS	2	AZ13	
skafte-klemme	s	(til skeskaft)	MV	1		
skafthning	s		J	2		
skafth-skrabejern	s	(til skeskafter)	MV	1		
skagbo	s		J	3		
skagbo-træsko	s	(træsko m. overlæder)	MV	1		
skag-brig	s	(skibstype)	NN	2		
1.skage	s	redskab til skagning af hør	MØ,SØ	2		

Ordlisten, der forventes færdig om 3-3,5 år, vil være et nyttigt redskab under redaktionen af Jysk Ordbog; vi håber, at det desuden vil blive muligt at mangfoldiggøre listen, der ganske vist på ingen måde kan karakteriseres som en ordbog, men som dog kan give en rimelig indgang til samlingerne, længe før ordbogen kan udkomme. Med ordlisten i hånden kan kommende ordbogsbrugere langt fra få alle spørgsmål besvaret, men de kan med listen som grundlag danne sig et indtryk af, om de gennem en forespørgsel til instituttet kan forvente, at vi ud fra samlingerne kan give mere omfattende oplysninger.

Selv om en stikprøvevis gennemgang af mindre ordbogsafsnit har gjort det klart, at vi på mange punkter kan supplere samlingerne ved vore meddeles hjælp, skal vi ikke lægge skjul på, at mange svagheder først bliver åbenlyse under en grundigere redaktionel bearbejdelse af materialet. Vi håber derfor fortsat på, at ordbogsudvalgets betænkning må følges op af kulturministerielle bestræbelser for at sikre og udbygge redaktionsstaben, så at redaktionsarbejdet kan skride hurtigere frem.

NOTER:

- ¹ Jf. *Sprog og Kultur* bd. 27 s. 61 ff.
- ² I årene 1953-1983 har fonden og rådet i alt bevilget 3,3 mill. kr.
- ³ Forskningsfonden har siden 1958 bevilget i alt 1,5 mill. kr.
- ⁴ Om ordbogens kilder se Jysk Ordbog bd. 1 s. XV ff. og Jysk Ordbog, Kilder og forkortelser (1965 med senere tillæg).
- ⁵ Antallet af besvarelser varierer fra ca. 500 til 1000 (for de tidligst udsendte lister vedkommende); der har været udsendt 103 lister, som normalt indeholder 30-40 spørgsmål, der hver især ofte kan vedrøre flere ord, så at ca. 10.000 ord nu har været efterspurgt hos meddelerne. I alt omfatter samlingen ca. 60.000 besvarede lister.
- ⁶ Det udgivne er blevet positivt anmeldt adskillige steder; de mest indgående anmeldelser er udarbejdet af Marie Bjerrum (i *Danske Studier* 1975 s. 98 ff.) og Bjarne Stoklund (i *Folk og Kultur* 1976 s. 163 f.).
- ⁷ Det gælder *Gammeldansk Ordbog* og et planlagt *Supplement til Ordbog over det danske sprog*, der begge sorterer under Det danske Sprog- og Litteraturselskab.
- ⁸ Ud over de nævnte drejer det sig især om *Ømålsordbogen* (ved Institut for Dansk Dialektforskning, Københavns Universitet) og *Norrøn Ordbog*, der dækker det middelalderlige norske og islandske sprog.
- ⁹ De jyske amtskommuner har for de to treårige perioder bevilget i alt 1,35 mill. kr.
- ¹⁰ Vilkår for ordbogsarbejde i Danmark. Betænkning afgivet af det Ministeriet for kulturelle anliggender nedsatte ordbogsudvalg. Betænkning nr. 967.
- ¹¹ Vedr. fordelingen af besvarelserne jfr. kort over meddelerne i *Ord & Sag* 2 s. 52.

- ¹² Et par meddelere i det vestlige Himmerland opgiver en afvigende betydning; fra Skals oplyses således, at ordet betyder “noget uopklarligt, et uløseligt problem”, og fra Alstrup, at man om f.eks. et væltet roelæs kunne sige, at “det ligger i én filarium”. Tilsvarende opgives fra Skelum i det sydøstlige Himmerland, at ordet anvendes om “noget, der ikke er nemt at hitte rede i, noget rod”. Ordets oprindelse er uvis. I sjællandsk findes iflg. Ømålsordbogen et *fi'larm* brugt som betegnelse for noget langt og smalt uden fast form og konsistens, luns, trævl, las af tøj, men også som betegnelse for noget, der er kommet i urede, f.eks. om garn (*de leger i 'i:ən fi'la:rm* = det ligger i én filarm). Det jyske filarium kunne muligvis være omdannet af et *filarm* i tilslutning til fx *sammensurium*.

Poul Andersen:

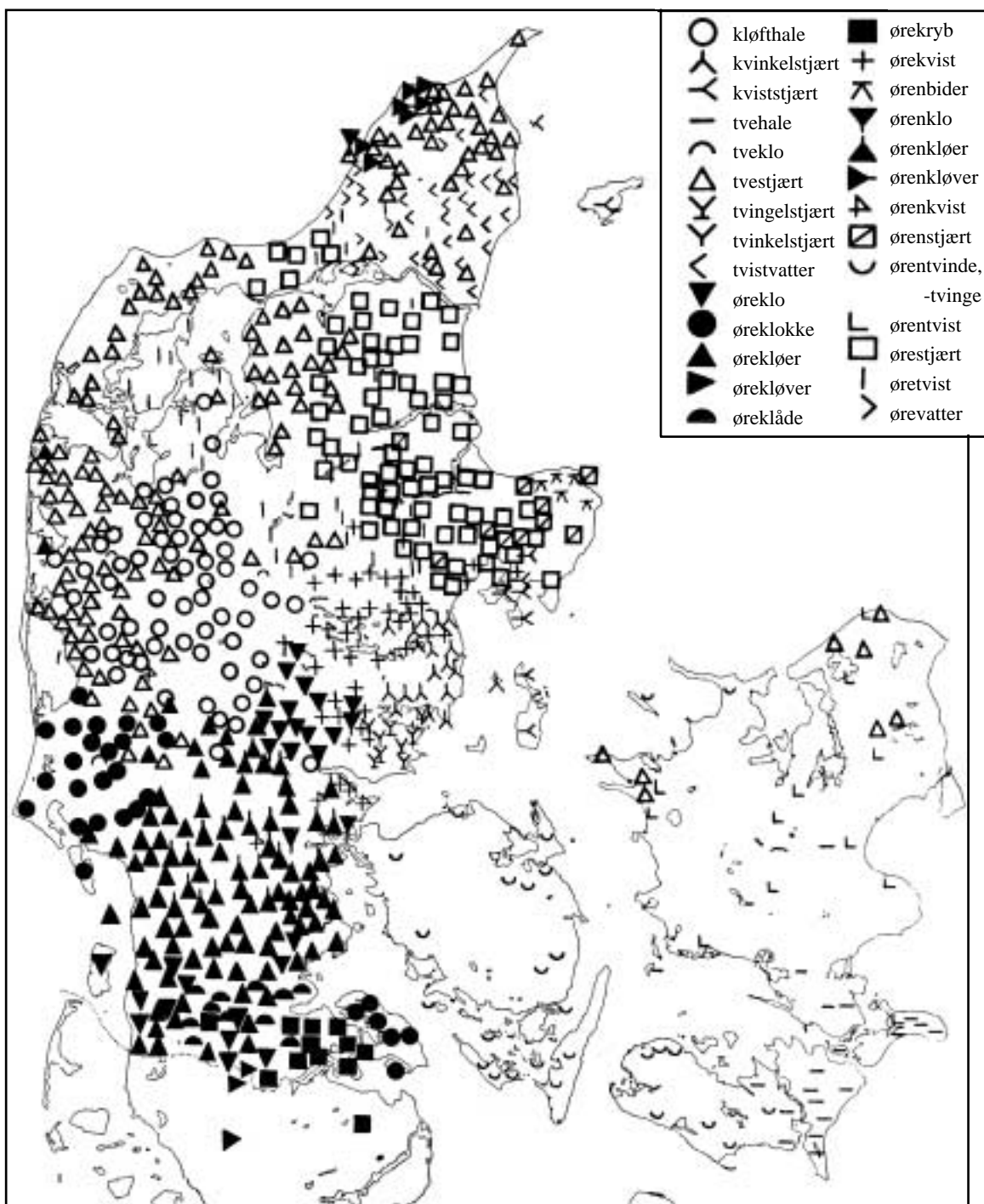
Hvad en er kviststjært?

I foråret 1983 da en række danske filologer i TV dystede om sproglige spørgsmål, fik holdene i en af udsendelserne forelagt spørgsmålet: Hvad er en *kviststjært*? Og det glædede naturligvis deres gamle lærer i dialektologi, der sad hjemme i lænestolen og hørte på, at begge de deltagende dialektologer – uden tøven – svarede: en ørentvist. Jeg har senere spurgt lektor Magda Nyberg, der allerede under kampen oplyste, at hun kendte ordet hjemmefra – hun er født i Kolby sogn på Sydsamsø – om hun var tilfreds med ordets form: *kviststjært*? “Nej”, sagde hun, “hos os hedder dyret da ¹*kwe₁skjart*, men det havde jeg – i kampens hede – ikke tid til at tænke nøjere over”. Naturligvis ikke – men *jeg* derhjemme i lænestolen, der også var vant til ¹*kwe₁skjart* fra mine optegnelser på Sydsamsø, havde jo tid til at undre mig. Jeg fløj straks i ordbøger og opslagsværker, men der fandt jeg ingen *kviststjært*. Først da jeg fik fat i Niels Åge Nielsens afhandling om ørentvistens jyske navne i Festskrift til Peter Skautrup (1956, s. 335 ff.), stod det mig klart, at det var herfra, tilrettelæggeren af disse udsendelser havde hentet sin form. NÅNs morsomme afhandling havde jeg naturligvis læst flere gange gennem årene, men jeg havde ikke specielt fæstet mig ved afsnittet (s. 340) om *kviststjært*. Nu blev jeg jo direkte puffet ind i det, og det førte til nedenstående bemærkninger.

Gennem lektor Ove Rasmussen (Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning) fik jeg med stor beredvillighed tilsendt alt midtøstjysk materiale om *kviststjært*, som jeg så kunne sammenholde med NÅNs materiale i afhandlingen. Efter min mening vender NÅN sagen på hovedet, når han påstår, at *kviststjært* er den “mere oprindelige, den ægte form”, af hvilken de andre (nedenfor behandlede) er udviklede ved “haplogi”, dvs. som fonetisk nemmere at udtale.

Formen på *kvist-* findes kun optegnet i Tved og Bregnet sogne og som hørt (fonetisk optegnet) form endda kun fra én meddeler – “ordbogens fremragende meddelelser i Tved” som NÅN skriver – Mine Sørensen (f. 1867), hvis kæmpestore ordsamling fra Tved skyldes NÅNs energiske og prisværdige optegnerarbejde. Formen støttes ganske vist af nogle ikke-lydskrevne notater fra lokale meddelere, 4 fra Tved sogn og 1 fra det lidt nordligere Bregnet sogn. Men her skal vi huske, at disse meddelelser er resultatet af nedskriverens opfattelse af ordet, af ordets mening, ikke af et høre-indtryk. Høreindtrykket (dvs. NÅNs høreindtryk) har vi kun i hans to fonetiske optegnelser efter Mine: [*'kwest₁sdjå:rt*] og [*'kwest₁sdjå:rten*] (bf.), og de svækkes jo unægtelig af, (1) at NÅN selv også har optegnet ordet i formen [*'kwes₁stjå:t*] (pl.) hos samme Mine, og (2) at hans kollega i optegnelsesarbejdet, Helge Laursen, har optegnet ordet i denne sidste form, både hos Mine [*'kwe₁stjå:t*] og hos en anden meddelelser i samme sogn [*'kwe₁stjå:t*].

På dette yderst spinkle grundlag vil min gode ven Niels Åge Nielsen i dag sikkert indrømme mig, at det var dristigt af ham at kalde *kviststjært* den ægte, oprindelige form. Når Marius Kristensen i Kort over de danske folkemål s. 88 forklarer, at ordet *stjært* i samsisk får overgang til [*sgja:ært*], og at det følgelig skal skrives [*'kwe₁sgja:ært*], så har NÅN villet hævde, at han (dvs. Marius) “stryger et *t*”. Nej, det gør Marius ikke, han gengiver ordet korrekt i dets samsiske form med de for samsisk særegne ændringer i stavelsernes forlydsforbindelser (tv> [*kw-*], stj> [*sgj-*]). For det er naturligvis det velkendte ord *tvestjært*, vi her har for os. NÅN skriver, at Feilberg (i bd. II) opfører ordet under den “sikkert gale opslagsform *kvestjært*”. Ja, det er for så vidt rigtigt, men det rigtige ville ikke være *kviststjært*, som NÅN mener, men *tvestjært*. Og ingen af de fra artiklen i bd. II anførte udtaleformer, som NÅN citerer: “[*kwestja:ært*] eller måske [*kwestgja:ært*]”¹ motiverer en form *kviststjært*. Begge former er Feilbergs tidlige – og ikke helt vellykkede – forsøg på at skrive den for ham besynderlige samsiske lydform². Den første: [*kwe-stja:ært*] har han måske kunnet træffe på ved siden af den almindelige [*kwe-sgja:ært*]? Og mht. den anden når han halvvejs til målet ved at skrive [*kwe-stgja:ært*]³, - en bastard, som også et par lokale meddelere fra Tranbjerg har forsøgt sig med: *Kvestgar* og *Kwestgjært*.

Navne på *ørentvisten*. Kortet er udarbejdet af Niels Åge Nielsen og oprindeligt bragt i Festskrift til Peter Skautrup (1956) s. 338. For at gøre kortet lettere læseligt har vi i denne gengivelse forstørret signaturforklaringen.

Det er altså uheldigt, at NÅN som forklaring til symbolet på sit kort anfører *kviststjært*, hvad han kun har delvis dokumentation for to steder (Tved og Bregnet sogne). Der burde have stået: *kvestjært*, variant af *tvestjært*.

Som en anmærkning hertil skal anføres, at det naturligvis også gælder for symbolets anbringelse på Læsø, hvorfra man nu har to samstemmende optegnelser: en optegnelse af en lokal meddeler fra Vesterø *Ko'stjart* og Arne Espeegaards lydskrevne form [*ku-/ko'stjar't*] fra Byrum (se Espegaard: Liv og Sprog på svundne Tiders Læsø II, s. 172). Det er vel under indflydelse af Niels Åge Nielsens afhandling, at Espegaard benytter opslagsformen *kviststjært*, hvad udtaleformerne ikke kan motivere.

At den rigtige form er *kvestjært* (variant af *tvestjært*), har jeg med min samsiske optegnerbaggrund altid ment, og ser man nøje efter, har NÅN såmænd også været lige ved at mene det. Man skal blot læse de sidste fire linier i afsnittet *kviststjært*. Desværre afviser han den der antydede forklaring som “en fjernere mulighed”.

Men NÅN lader sig altså forføre af Mine, af hendes og de andre Tvedboeres sikkert ærlige – om end for Mines vedkommende vaklende – fornemmelse af, at ordet *kvist* indgår i dyrets navn. Med NÅNs opfattelse af ordets oprindelse forklares jo også formerne på *kve-* hos de meddelere, der noterer *kve-stjaa(e)t* o.l.: og en støtte finder han vel også deri, at der lige i nærheden af *kwestjaa(e)t*-området findes et område, hvor dyret faktisk hedder øre(n)*kvist* i stedet for det sædvanlige øre(n)*tvist* (jfr. symbolet † på NÅNs kort).

Er grundformen *tvestjært*, skylder man så til gengæld at give en forklaring på, hvorfor ordet da har fået formen med *kve-* i førstestavelen. Dette spørgsmål har Peter Skautrup allerede behandlet i sin gamle afhandling *Klusiler og yngre stød i vestjysk* (1928), trykt i *Acta Philologica Scandinavica* III s. 32-51. Han kalder fænomenet “klusilspring”, og forklarer på god, gammeldags “klassisk fonetisk” manér, at et *t* i forbindelsen *tw-* (dvs. *t* med *w*-læberunding) “ved et spring” kan overgå til *k* i forb. *kw-* (dvs. *k* med læberunding). Og “hvis et sådant tilfældigt spring træffer et eller flere semasiologisk vægtige ord, er muligheden for videre udbredelse og analogivirkning til stede. Det er

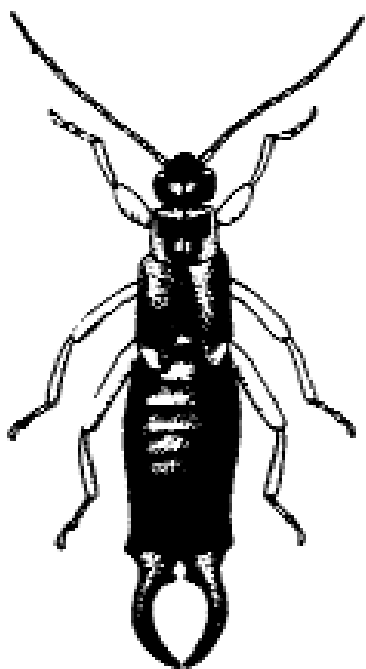
vel netop, hvad der er sket i visse egne af Sdr. Halland, hvor hele ordgruppen *tw-* er blevet *kw-*”.

Denne fonetisk-psykologiske iagttagelse anvender han nu på det eneste nutidige danske dialektale eksempel, han dengang havde: “På Samsø skal en Tvestjært hedde *Kvestjært* (Feilb).”⁴

Skautrups fonetiske forklaring lader jeg “stå ved sit værd”; det, der her er interessant for mig er, at han anlægger den efter min mening rigtige betragtning, det dialektgeografiske synspunkt, på materialet. *Kve-*formerne – på Kattegat-øerne, på Mols og i dele af det midtøstjyske område er, mener jeg, rester af gamle, sproglige forbindelser over Kattegat, forbindelser mellem de gamle øst- og vestdanske dialektgrupper på hver side af Kattegat. Det er denne gamle forbindelse, der har efterladt øernes – som det synes – enkeltstående eksempler på *tv-* → *kw-*: *tvestjært* > *kvestjært*, *tvinkelstjært* > *kvinkelstjært* og *øre(n)tvist* > *øre(n)kvist*.

Jeg skal afslutte disse bemærkninger med et forsøg på at drage de store dialektgeografiske linier i NÅNs stofrige kort over ørentvistens navne.⁵

Det danske dialektmateriale kan opdeles i 2 store grupper⁶:

1. Navne, der beskriver udseendet af ørentvisten, hvor naturligt nok halens tang tiltrækker sig opmærksomheden. Denne gruppe omfatter nordlige og vestlige dele af Danmark: Nordvest- og Nordjylland, Kattegatøerne (Læsø og Samsø), Kalundborg-egnen og Nordsjælland, Sydsjælland (syd for linien Omø-Præstø), Falster, Møn og Bornholm (jfr. de åbne trekanter og cirkler samt symbolerne λ , \leftarrow , \wedge , $—$, Υ , og Υ på NÅNs kort). Ordene i gruppen er sammensætninger, hvis første led giver en nærmere beskrivelse af ordets sidste led, der altid er et ord for hale: *tvestjært*, *kløft-hale*, *tvehale*, *tvinkel/kvinkelstjært*, *tveklo*.

2. Navne, der beskriver ørentvistens skadelige virkning på menneskets øre (iflg. folkelig overlevering). Denne gruppe omfatter de sydvestlige dele af Danmark, i Jylland op til en linie Skjern å – Horsens fjord, hele Fyns Stift, hele Lolland (med undtagelse af de allerøstligste sogne) og så – her som på flere andre dialektkort – en enklave omfattende Odsherred og Sejerø (jfr. alle de med sort udfyldte figurer samt symbolerne \cup og \asymp på NÅNs kort). Ordene i gruppen er sammensætninger med ordet øre- som førsteled, og i andetledet finder man ord, der mere eller mindre tydeligt angiver dyrets skadevoldende eller generende virkning på øret: *øre(n)kløer*, *øre(n)klo(?)*, *øre(n)kløver*, *øreklokke*, *øreklåde*, *ørekryb*, *ørebider*, *ørentvinge(?)*

Den i det sidstnævnte, sydvestlige område herskende forestilling om ørentvistens forkærlighed for det menneskelige øre genfinder man i store områder inden for tyske og hollandske dialekter. Og som det fremgår af Hellquists ordbog er forestillingen også kendt i den romanske sprogverden, helt ned til rumænsk.⁷

Vi er imidlertid ikke helt færdige med NÅNs kort. Der er tilbage nogle områder, der kræver særlig omtale. Det gælder først og fremmest det store område med åbne kvadrater, der strækker sig fra Århus og nordpå over Djursland, Randerseggen, Ommersyssel og den østlige del af Himmerland, hvor ordet så springer over Limfjorden til Sydvestvendssyssel, går nord på og næsten opnår kontakt med et lille *øre*-område på vestkysten af Vendsyssel fra Løkken til Hirtshals.

Her hedder dyret *øre(n)stjært*. Denne ordform går ikke naturligt ind hverken i gruppe 1 eller i gruppe 2 ovf.; der er simpelthen ingen naturlig forbindelse mellem sammensætningens første- og andetled. Det er en typisk kontaminationsform af to ord tilhørende hver sin forestillingsverden, – en sammenblanding, der røber et sammenstød eller en kamp mellem et nordligt *twe-stjært* og en sydfra kommende *øre*-sammensætning. Samtidig viser formen formentlig også gammel sammenhæng mellem *twestjært*-områdernes nu adskilte dele: områderne i Vendsyssel og Vesthimmerland, Mols (med de nu enlige *kwe*-ord), Århuseggen og Kattegat-øerne, samt endelig *twestjært*-området på Sjælland.

Så er der kun rigsmålsordet *ørentvist* tilbage, og det er ligesom *øre(n)stjært* en sammenblanding, blot med *-tvist* (= gren, kvist, som

danner en kløft, iflg. Ordbog over det Danske Sprog) i stedet for *-stjært*. NÅN stiller sig – s. 348 i sin afhandling – tvivlende til, om ordet skulle have forekommet nogen steder i Jylland som gammelt dialektord. Nu forekommer det naturligvis mange steder som lån fra rigssproget.

Jeg skal ikke gå ind på dette spørgsmål, men blot anføre, at de mange eksempler på *øre(n)tvist* (symbolet er en lodret streg på NÅNs kort) i områderne fra Mors i nord og sydøstover gennem Salling, Fjends, Nørlyng, Lysgård og Hids herreder måske nok kunne tyde på, at ordet virkelig har været brugt. Samme vej peger forbindelsen med det utvivlsomt gamle *øre(n)kvist*, der fortsætter det nævnte bælte ned over dele af Gern, Hjelmlev, Framlev, Nim og Hatting herreder helt ned i det nordlige Holmans herred.

Dette er kun en løs skitse ridset op af den gamle i lænestolen ved nærlæsning – med lup – af NÅNs kort, som jeg er glad for at måtte optrykke her. Det kan da formentlig illustrere værdien af det store materiale, som flittige lokale meddelere samler, og som dialektologerne, når de lægger ordene ind på kort, får til at fortælle os om kulturbevægelser, kulturveje og kultursammenhænge. Som dialektgeografiens gamle stormester, franskmanden Jules Gilliëron sagde:

Kortene er stumme – vi får dem til at tale.

NOTER:

- ¹ Formerne er her (ligesom i NÅNs artikel) af tryktekniske grunde omskrevet lidt.
- ² Der er bevaret original-optegnelser af samsisk fra Feilbergs hånd, og i indledningen til Poul Andersen og Inger Ejskjærs bog om sydsamsisk (i manuskript) gøres der rede for forbindelsen mellem Feilberg og gartneren Frederik Poulsen fra Brundby, der muligvis er meddeler til Feilbergs optegnelse.
- ³ Denne form kan naturligvis ikke læses [*kwest-*] + et meningsløst [*-gja'ært*].
- ⁴ Det øvrige brogede eksempelmateriale er fra den grå oldtid, delvis sammeligninger mellem engelsk og dansk.
- ⁵ For ømålenes vedkommende kunne antallet af symboler i dag sikkert forøges, men det ville næppe ændre billedet væsentligt, og disse bemærkninger skal jo også kun være en kommentar til NÅNs kort.
- ⁶ Jeg vil her gerne understrege, at NÅN gennem sin ordhistorisk anlagte undersøgelse er kommet til nogenlunde samme resultat, som jeg med en ordgeografisk betragtning kommer til. Det viser hans valg af symboler, der er truffet så rigtigt, at man kan benytte originalkortet uden at tegne det om.
- ⁷ Sikrere sammenhænge i det europæiske storrum kan jeg ikke give; der mangler kort.

Niels Åge Nielsen:

Tøjreslag

Ordbog over det danske Sprog definerer ordet *tøjreslag* således: “det cirkelformede område, som et tøjre rækker over, og som et tøjret dyr har til afgræsning; også specielt om det stykke af sådan en cirkel, som et dyr – hver gang det flyttes – får som nyt græsningsområde; undertiden om græsset på et sådant område”.¹

Jysk Ordbogs spørgeliste Å, udsendt i 1960, fremkaldte en række oplysninger om arbejdet med at tøjre og flytte køer – og om de ord, der knyttede sig hertil.

Hvis det græs, der skulle tjene til føde for en tøjret ko, var af passende størrelse og saftighed, og man da ellers havde nok af det, kunne man give koen *helt* eller *stort tøjreslag*² (jfr. fig. 1). Tøjrestagen blev slået ned så langt borte fra det forrige tøjrested, at den nye afgræsningscirkel kun lige ville komme til at berøre den gamle. Det græsningsområde, som koen fik adgang til, havde da form af en cirkel.

Men var der meget og saftigt græs, hvor koen skulle tøjres, kunne man ikke godt bære sig sådan ad. Her gjorde sig to forskellige hensyn gældende. Det ene gjaldt koen selv: hvis den fik adgang til for stort et græsareal, kunne den måske forsluge sig og få trommesyge, ja dø. Det andet hensyn gjaldt græsset: fik koen adgang til mere, end den hurtigt kunne æde, var der risiko for, at den kun åd det bedste og trådte resten ned, så det ikke kunne ædes; og så uøkonomisk kunne man normalt ikke være med det gode foder.

Derfor var det i reglen bedst at flytte kreaturerne et lille stykke ad gangen, selv om man så måtte flytte noget oftere. Det var i ældre tid kendetegn på en doven landmand (eller en doven hyrdedreng), at køerne blev flyttet forholdsvis langt.

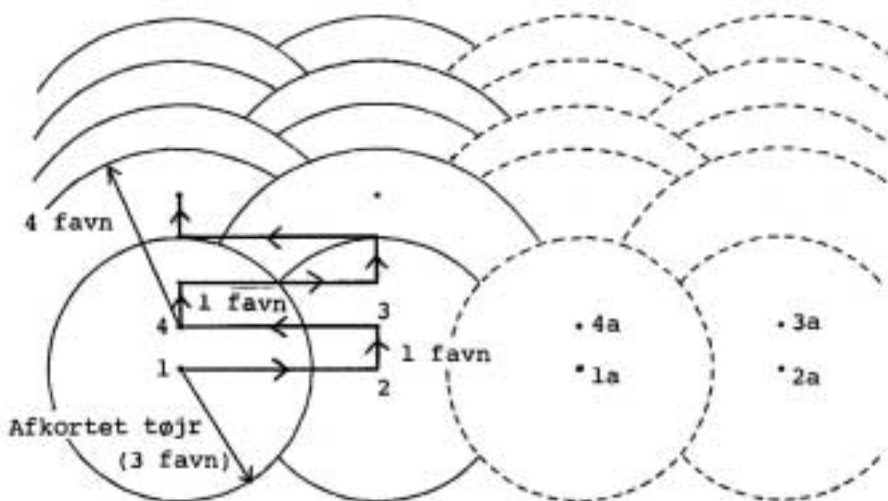

Fig. 5

Ill. af
Torsten Balle.

Fig. 4

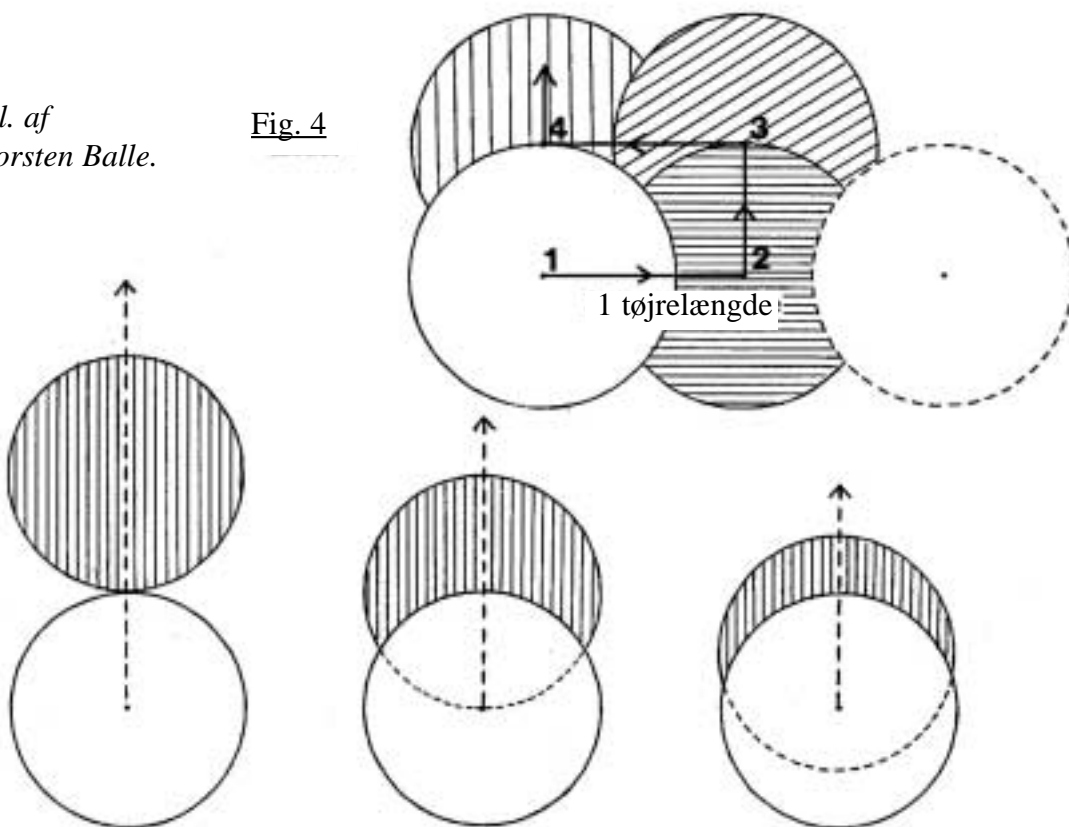

Fig. 1. Helt tøjreslag.

Fig. 2. Halvt tøjreslag.

Fig. 3. Kvant tøjreslag.

Et par hovedtyper af kortere tøjreslag er blevet kaldt *halvt* hhv. *kvart tøjreslag*. Den første betegnelse dækker over, at man flyttede tøjrestagen ud til kanten (periferien) af den forud afgræssede cirkel (jfr. fig. 2). Det ny græsningsområde kom her til at ligne en stor halvmåne. Ved kvart tøjreslag flyttedes tøjrestagen derimod kun halvt ud til den nævnte periferi (jfr. fig. 3), og det ny græsningsareal blev en smal halvmåne.

I dagligdagen gik man naturligvis ikke så matematisk til værks, når køerne skulle flyttes. En dreng, der var vant til at passe kreaturer, kunne i reglen selv skønne, hvor meget tøj en ko skulle have. Hist og her kan han have regnet i *skridt* eller *trin*, men i almindelighed har man bare talt om *et lille* eller *bitte tyrslaw*. Eller man kaldte det *et lille flyt*. Mange brugte udtrykket *en/et nok* eller *nøk*: *Den må kun få en lille nok ind i græsset* etc. Flere steder i Vestjylland kaldte man det at *rokke køerne*.

Alle køer skulle i øvrigt ikke have lige meget græs. Og græsset stod ikke lige højt og kraftigt over hele marken. Så man kunne ikke flytte efter et bestemt skema; men måtte under alle omstændigheder anlægge et skøn. Ved den almindelige "stribegræsning" kunne man i nogen grad tage højde for de nævnte forskelle ved at regulere afstanden hen til "nabotøjrestedet" (jfr. strækningen 1-2 på fig. 4). Sådanne nabocirkler må jo nødvendigvis gribe mere eller mindre ind over hinanden, hvis der skal undgås uafgræssede randområder.

Normalt er køerne dog blevet rykket frem skiftevis i to afgræsningsstriber – som angivet med tallene 1-2-3-4 på fig. 5. 1a-2a-3a-4a angiver, hvorledes nabokoen er flyttet samtidig. Som det ses, har man her ved undgået, at to nabokøer på noget tidspunkt havde fælles græsningsområde.

Det begrænsede græsstykke, som en ko fik overladt i kraft af *lille* /*bitte tyrslaw*, kunne kaldes mange ting: *en/et bitte bed*, *korn*, *mitten*, *mon*, *nalk*, *smule* eller *stykke*. Efter sin halvmåneform kunne det hedde *en/et hage*, *hjørne*, *krig*, *krog*, *nog* (hertil: *at noge*) eller *pjag*. Nogle ord synes at sigte til mindre stykker, der er smalle og afskåret i spidsen, sådan som de let fremkommer, når afgræsningsstriberne fra fig. 5 ligger relativt tæt sammen: *en kant*, *streg*, *strib*e, *strimmel*.

Endelig ses græsstykket naturligvis også betegnet efter den gnavende, hakkende, nappende eller skærende virksomhed, der finder sted her: *en/et bitte gnav, hjåk, nap, pik* eller *skår* (det sidste ligesom med en le).

I nogle udtryk omkring tøjreslag er synsvinklen lagt om – fra hvad der skulle ske med tøjrepælen, og til hvad der skulle ske i den ende af tøjreslaget, hvor koen var fæstet. Koen skulle *flyttes, gives* eller *tøjres ind*.

Til slut skal nævnes en alternativ fremgangsmåde, som anvendtes, når man kun ville give koen adgang til et mindre græsningsareal. Tøjret kunne i starten kortes af på det nye tøjrested og så siden – når koen trængte til nyt tøjreslag – forlænges igen. Så sparede man måske hveranden flytning. Til denne fremgangsmåde sigter udtryk som *binde/koble tøjret op, snære det af, slå en/et steg, stege/stegre tøjret op*.

Sig så ikke, det var nemt at være hyrdedreng. Alene de mange udtryk for tøjring afspejler klart hyrdedrengens ansvarsfulde arbejde.

NOTER:

- ¹ Citatet er – af hensyn til letlæseligheden – omsat til moderne ortografi, ligesom sætningbygningen er forenklet en smule.
- ² Ordet udtales i jysk som *tyrslaw, tyjrslaw* el. *tyrslå*. Tidligere brugtes nogle steder også ordet tøjrevol (*tyrwol, tyjrgul, tyrwil, tyr'al* etc.) om et græsningsområde – eller om græsmarken som sådan.

Torben Arboe Andersen:

Jyske gilder i slæt, høst og tærsketid

Høslæt og kornhøst var især tidligere blandt de vigtigste arbejder på gårdene i årets løb. Hvor stor betydning hø og korn havde i forhold til hinanden i de enkelte egne, afhang naturligvis af jordens beskaffenhed. I størstedelen af Jylland havde kornet størst betydning; men i Vestjylland og det vestlige Sønderjylland var høet mange steder den vigtigste afgrøde. Til både slæt og høst var knyttet gilder, der kan kaldes arbejdsgilder¹, idet deltagerne først og fremmest var alle de, der havde hjulpet til med det pågældende arbejde. For at man bedre kunne klare arbejdet, fik man i slæt og høst bedre kost end vanligt. Ofte bestod et gilde blot i samværet og den ekstra gode mad, i andre tilfælde var der også drikkevarer og dans. I det følgende omtales gilderne hovedsageligt kronologisk; traktementer vil blive nævnt undervejs, men der tilstræbes ikke nogen udtømmende behandling af dette emne. De fleste gilders benævnelser og udbredelse er anført på kort 1; dog er *opskør* med dets mange udtalevarianter udskilt og placeret på kort 2, mens modsat gildebetegnelserne i forbindelse med høslæt optræder så sporadisk, at de kun fortjener omtale i teksten.

1. Gilder ved høslæt

Sidst i juni begyndte høbjærgningstiden, der af mange blev betragtet som årets vigtigste og travleste, men også fornøjeligste tid.² Det var afgørende og noget af en kunst at få leerne indstillet og skærpet rigtigt, så man kunne klare de lange arbejdsdage i eng³ eller marsk; der blev set op til de slætkarle (ofte husmænd), der som daglejere klarede 3-4 ugers sejt, ensformigt slid i marskengene.⁴ Traktementet var rigeligt og godt; men egentlige gilder optræder kun spredt afhjemlet.

På Skjern-egnen (engene ved den sydlige del af Ringkøbing fjord) holdt man *engfest* med dans, søndagen før slætten begyndte; her og på Rømø havde man et gilde, *opslæt*, når høet var mejet, eller når det var kørt hjem. Fannikerne festede med dans i *høladedagene*, dvs. når de hentede hø på deres engstykke, kaldet Mandø-hølade, ved Ribe; og fra Give-egnen vest for Vejle anføres betegnelsen *høladesjov* for dansegil-der under og efter slæt, som af nogle betragtedes med misbilligelse.

Fra det østlige Jylland kan nævnes *græsgilde*, der på Samsø som regel fandt sted, efter at høet var kørt ind, men dog også kunne holdes allerede efter mejningen af det græs, som skulle blive til hø. Her fik man om formiddagen koldskål eller æggesøbe, kogt af øl, brød, sukker og æg; til middag fik man først risengrynsvælling, af hvilken tjenestefolkene kunne tage en krukke med hjem til deres forældre, derpå bergfisk (usaltet klipfisk fra Bergen); senere samledes man til aftensmad: smørrebrød og kold steg, derpå kaffe og punch. På Randers-Mariager-egnen varede *høslætgitdet* to dage; det var et gilde med dans, hvor man ind i mellem gik hjem for at passe dyrene og spise. Dette gilde kunne holdes lige før eller lige efter slætten – eller midt i, nemlig efter at kløverhøet var sat i stak, men før kærhøet skulle mejes. Tjenestefolkene havde her endvidere *slæt-* eller *høslætlørdag* første lørdag efter slætten; det var en frilørdag, der ligesom høstlørdagen tilbragtes i Randers (jfr. 2.2 ndf.). Fra Vesthimmerland kendes *høgilde*, der holdtes, når høet var slået eller kørt ind, mens man på Tjele ved Viborg holdt dette gilde i engene med spillemand og dans sidste slættdag. I Midtøstjylland og på Djursland holdt man enkelte steder *enggilde* sidste slættdag; traktementet kunne være æbleskiver og risengrød. I det øvrige Østjylland fra Mariager til Vejle var betegnelsen *slættilde*; også dette kunne holdes enten sidste slættdag eller sidste indkørselsdag. *Slågilde* er afhjemlet en enkelt gang fra Midtøstjylland, men synes i øvrigt at være en fynsk betegnelse.⁵ Endelig anvendes sporadisk i Østjylland benævnelserne *opskyr* og *opskør*, som ellers er forbeholdt høstgilder.

Tilsyneladende har man således i Østjylland adskilligt flere og større gilder i forbindelse med høslætten, end man har i samme anledning i Vestjylland, hvor høet ellers anføres som værende den vigtigste afgrøde.

2. Høstgilder

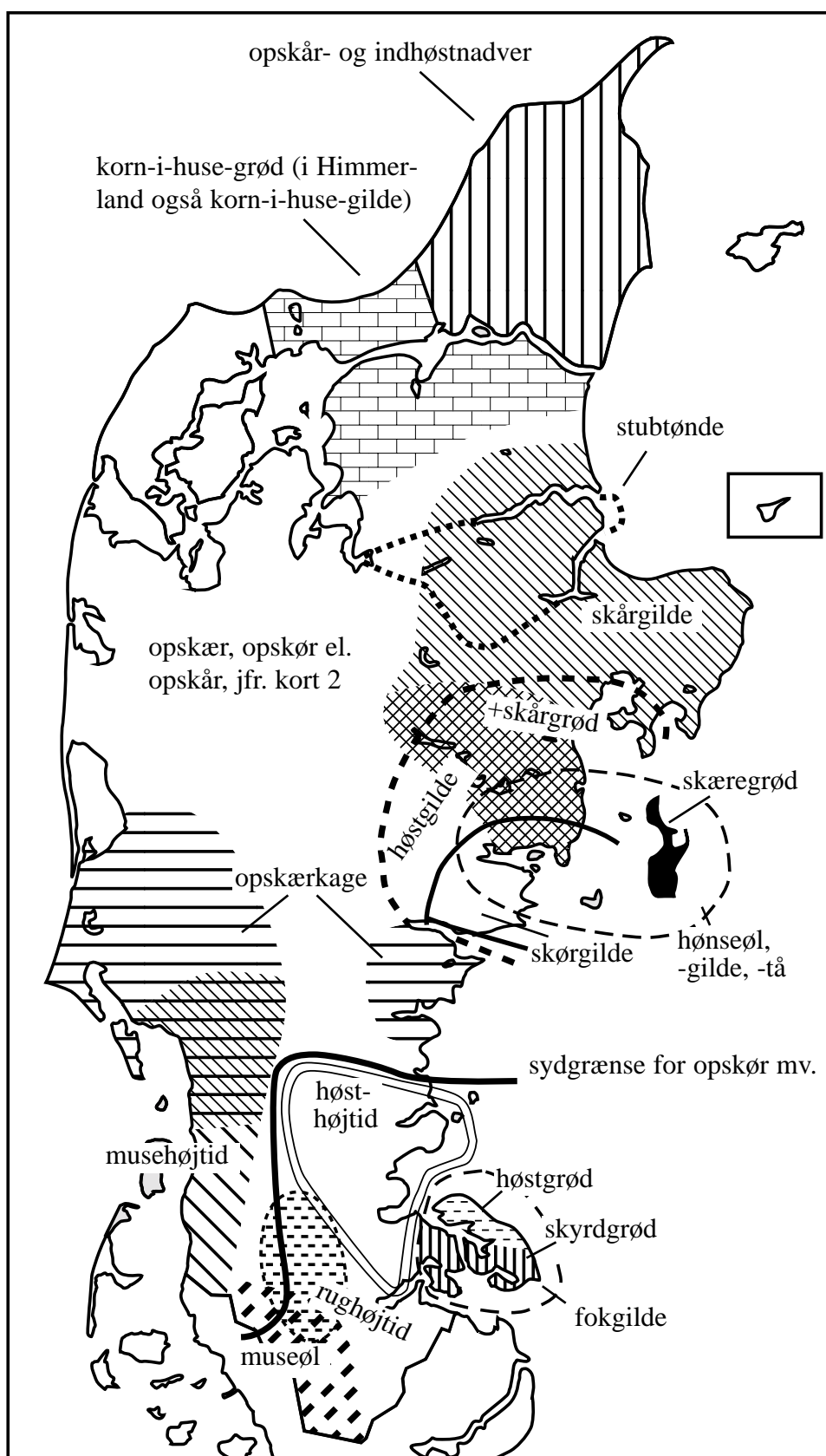
2.1. Gilder ved mejning (jfr. kort 1)

Allerede første høstdag var en festdag i flere egne. På Als og vist også Sundeved kaldtes denne dag *slorowsdaw* (slå-rug-dag); høstfolkene mødte op, pyntede med blomster. Til middag fik man *slorowsop* (slå-rug-suppe), det var fersk suppe, kogt på okse- eller hønsekød, dertil ris-melsboller; fersk suppe fik man kun sjældent i den øvrige del af året, det var en festret. Der skulle koges så meget suppe, at den måtte fremstilles i bagehuset; for det var gammel skik, at man gav et fad suppe med tilhørende ris til de mennesker i byen, man mente havde behov for det.

Under mejningen kunne der i andre egne være anledning til mindre gilder, fx når en karl skulle meje første gang på en gård. Han måtte så i Syddjursland og på Samsø *hønse* (udtalt *hæns* på Nordsamsø), dvs. give et traktement, *hønseøl*, til de øvrige høstfolk: en flaske brændevin og et pund sukker, blandet i en krukke øl.⁶ På lignende vis måtte i det sydlige Midtøstjylland en fremmed, der kom på marken og prøvede en le, give *hønsebrændevin*. Fra egnen vest for Flensborg er oplyst, at optageren (dvs. pigen, der bandt negene) måtte "hønse" en flaske brændevin, hvis hun – mens hendes mejer strøg leen – bandt alt det mejede korn op, så det derved lykkedes den efterfølgende mejer at hugge forbi og komme foran.

Imidlertid betegner *hønseøl* også et lille gilde med anden baggrund. Når høstfolkene i Midtøstjylland arbejdede på marken langs en nabos gård, hvis høns havde "besøgt" kornet, skulle naboen give høstfolkene *hønseøl* som vederlag for det ekstra besvær (knækkede strå, fordybninger i jorden), hønsenes besøg i kornet bevirkede for især mejerne. Af tilsvarende årsag kunne høstfolkene kræve *hønseøl* af deres egen husbond eller madmoder. På Bjerre-egnen syd for Horsens fjord var betegnelsen *hønsegilde* og på Endelave holdt man *hønsetå* i marken hen mod aften på opmejningsdagen.

Når mejningen af rugen nærmede sig afslutningen, gjaldt det i Sydvestjylland for høstfolkene om at fange og binde husbonden, inden han forlod marken. Man truede ham spøgende med at hugge hovedet af ham, hvis han ikke lovede at give et *ruggilde* eller *rugbojel* (bojel = gilde, egtl. "bud-øl" = gæstebud); man kunne endog give husbonden flere

Kort 1. Jyske betegnelser for høst- og tærsegilder mv.

hatte eller kasketter på og så hugge dem af en for en med leerne, indtil han lovede at holde gildet.

I samme område var det skik at holde et mindre gilde, når hver af de øvrige kornsorter var opmejet: konen gav *byggilde/-bojel*, karlen *havregilde/-bojel*, pigen *bogetgilde/-bojel* (dvs. boghvedegilde). Disse gilder betegnes dog af en meddeler fra området som værende nyere uden tilknytning til den gamle tradition: at holde *opskywr* ved høstens slutning (jfr. ndf.). Hvordan dette forholder sig, kan vel kun klarlægges ved undersøgelse af, hvor længe de enkelte kornsorter har været i brug i Sydvestjylland; men det forekommer rimeligt at antage, at *ruggildet* er det oprindeligste, og at de øvrige har dette som forbillede.

Når man fik *ophøstet* (også benævnt *opmejet* og *opskåret*), kunne man ved at slå (klingre, klinke, kime) på leerne gøre høstfolkene på nabo-markerne opmærksomme på, at man var blevet tidligere færdig end de. Ved hjemkomsten til gården kunne man “stryge for kålen”⁷ for at opnå et lille traktement straks (fx æbleskiver og en dram) eller løfte om et godt middags- eller aftensmåltid. De mest udbredte betegnelser for dette måltid eller gilde, hvad enten det blev holdt straks ved høstfolkernes hjemkomst, til middag eller til aften, var *opskør*, *opskår*, *opskær* (jfr. ndf.). Men derudover fandtes adskillige betegnelser med større eller mindre lokal udbredelse og med variationer i gildets indhold. Nævnt fra nord mod syd var betegnelserne for disse opmejningsgilder følgende (jfr. kort 1).

I størstedelen af Vendsyssel fik man *åpskornatter* (opskårnadver)⁸, bestående af *skårgrød*: risengrød med sukker og kanel, hertil sødet øl, derefter kaffe og æbleskiver.⁹ I det hele taget spillede grød en central rolle ved mange af de gilder, der nævnes i det følgende. Grød har vel været en daglig ret, men på opmejningsdagen skulle den være særlig god. De fleste steder skulle man have *risengrød*, enkelte steder, især i Østjylland, dog *sødgrød* (byggørød kogt på mælk), eller *boghvedegrød* (fortrinsvis i Vestjylland) – i hvert fald “ikke de sædvanlige vandgrød”, som en meddeler fra Vendsyssel bemærker. Tidligere har den nævnte skårgrød måske været fremstillet af korn fra den nye høst.¹⁰ Skårgrød fik man også i Hanherred og Midtøstjylland samt stedvis i Himmerland, dog kaldtes i det nordlige Himmerland måltidet *opmejningsgrød*. Den sydsamsiske betegnelse var *skjærgrye*, på Nordsamsø *skjærgree*

(skæregrød), desuden fik man i nord bergfisk og senere på aftenen kaffe og vafler, mens man på Sydsamsø efter grøden fik kaffe og “told”, dvs. en rund søsterkage. En næsten tilsvarende betegnelse, nemlig *skære-op-grød*, brugtes i Midthanherred og på Nordmors, og fra det sydlige Midtøstjylland er en enkelt gang opgivet *skære-op-gilde*, skønt den lokale betegnelse her ellers er *skørgilde* (skør = høst, jfr. ndf.). Fra det sydlige Midtøstjylland anføres endvidere *ophøstgilde*. Lignende betegnelser, *ophøste(t)-* og *ophøstensgilde*, træffes på Als; ved disse gilder bestod traktementet af æblekager (dvs. æbleskiver), kaffe og et par punche. Et sådant gilde havde i Løjt sogn nord for Åbenrå navnene *opslå-*, *opslaw-* og *opslawnshøtte* (opslå-, opslag(ens)-højtid).¹¹ Endelig er fra få lokaliteter på Ringkøbing-egnen opgivet *bindegrød*, som man fik, når sidste kærvar var bundet, altså formentlig på opmejningsdagen.¹²

Større, regional udbredelse har de især østjyske betegnelser *skårgilde* og *skårgrød*. Skårgilde er almindelig i Midtøstjylland, Djursland og Ommersyssel samt spredt afhjemlet i Himmerland og Vendsyssel; *skårgrød*'s udbredelse er anført ovenfor. På trods af ordet *skår*'s tilknytning til mejningen (via *skære*, jfr. note 8), er *skårgilde* blevet navn på det store høstgilde: indhøstgildet, der holdtes, når kornet var i hus og høsten således helt færdig. *Skårgrød* er nogle steder fulgt med som betegnelse for den grød, der serveres ved dette sene skårgilde; andre steder er skårgrød blevet navnet på det mindre opmejningsgilde, også selv om traktementet her ikke længere er grød, men fx suppe eller æbleskiver. Hvor skårgilde og skårgrød er blevet betegnelser knyttet til indhøstgildet, betegner *opskør* (med varianter) opmejningsgildet. Men ellers er *opskøwr*, *opskywr* etc. benævnelser for det afsluttende høstgilde.

På kort 2 er udtalevarianterne for *opskør*, *opskær* og *opskår* anført. Det bemærkes, at disse betegnelser ikke forekommer i det sydøstlige Sønderjylland og på Als; benævnelserne er her bl.a. *høsthøtte* (jfr. 2.2).

Ordene *opsk(j)ær* og *opsk(j)or* ses umiddelbart at have forbindelse til skære og skår(et), mens *opskør*, *opskyr*, *opskywr*, *opsk(j)øwr* og *opskæwr* er udviklet af gammeldansk *skyrth* = høst¹³ (jfr. i øvrigt note 8).

Formerne *opskør*, *opskyr* og lign. dækker hovedsagelig opmejningsgildet, mens formerne med *w* (*opskywr* osv.) i almindelighed betegner indhøstgildet. Der er dog undtagelser fra denne generelle regel, idet *w*-formerne ikke helt er flyttet over fra opmejnings- til indhøstgilde; fx kan i Vendsyssel *opskywr/opskiwr* betegne så vel “særlig god mad på ophøstdagen” som “todages høstgilde”.⁹ Hvor *w*-formerne ikke optræder, kan en form uden *w* få betydningen indhøstgilde; dette gælder *opskjær* i Sydthy. I Hardsyssel kan *opskjær* derimod betegne både opmejnings- og indhøstgilde, måske har man der kun holdt ét gilde og ikke lagt vægt på, hvornår det fandt sted. Samme forhold gør sig gældende i området Viborg-Hjarbæk fjord: her betegner så vel *opskjør* som *opskør* (uden klar indbyrdes geografisk afgrænsning) det ikke nærmere tidsfæstede høstgilde.

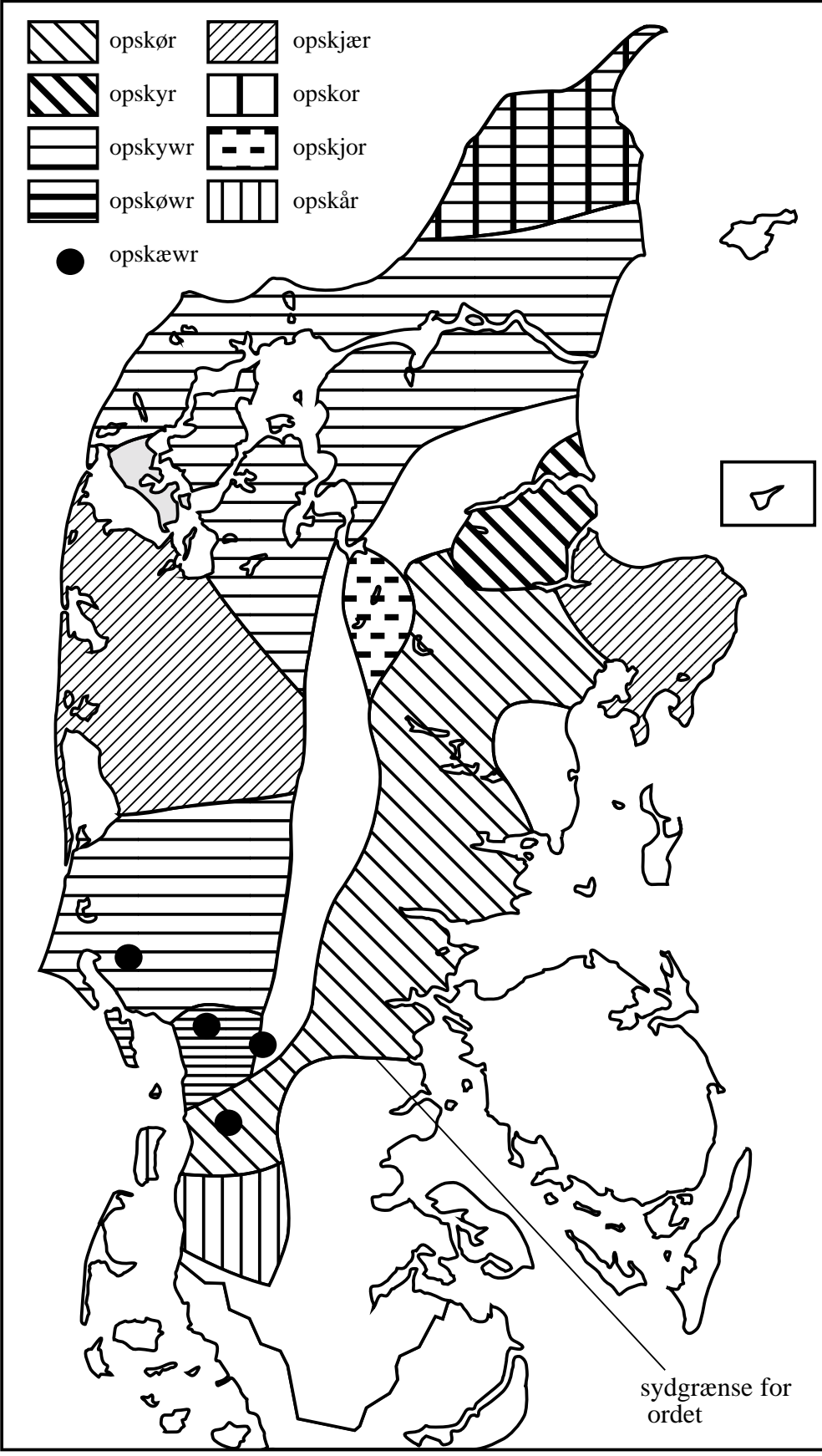
I det øvrige Midt- og Sydjylland gælder stort set den anførte hovedregel mht. *opskør*-gruppens og *opskywr*-gruppens betydninger. Men i det sydlige Sydvestjylland og det nordvestlige Sønderjylland er der igen “konflikt” mellem betegnelse og betydning: dels kan *opskør* betegne både opmejnings- og indhøstgilde, dels kan *opskywr* betegne opmejningsgildet.

Ved opmejningsgildet, hvilken betegnelse der end anvendtes for det, spiste man som regel æbleskiver og drak dertil fx gammeltøl eller en dram; en nyere, især østjysk, skik er at drikke chokolade til æbleskiverne. Som nævnt ovenfor kunne dette gilde holdes straks efter høstfolkenes hjemkomst til gården, eller det kunne udsættes til om aftenen. Traktementet ved opmejningsgildet var oftest mindre end ved indhøstgildet.

2.2. Gilder ved hjemkørsel af kornet

Gildet når kornet var i hus, indhøstgildet, kunne holdes på forskellige tidspunkter, fx om aftenen på indhøstdagen, mikkelsaften (28. september), eller 1-2 uger efter høst, når man havde sået rug og af markarbejde kun manglede nogen pløjning. Ud over *opskywr* mv. (jf. ovf.) foreligger en række lokale betegnelser for indhøstgildet (jf. kort 1).

Det første indhøstgilde i sæsonen må være det sydsønderjyske *row*- eller *rawhøtte* (rughøjtid, ruggilde), der holdtes, når rugen var kørt hjem.¹⁴ Man spiste og drak godt til dette gilde, fx vinsuppe (dvs.

Kort 2. Udtaleformer af *opskør*, *opskær* og *opskår*.

saftsuppe) og kogt skinke, senere kaffe og rugmelsknæpkager samt ballepunch (bolle-punch). Gildet var et af årets største; således berettes det, at en konfirmand på præstens spørgsmål om årets tre største fester nævnte slawthøtte (slagtegilde), byssens regning (egtl. bylavets regnskabsdag) og endelig *rowhøtte*.

Ordet *høtte* indgik i Sønderjylland også i betegnelser for det afsluttende høstgilde, når alt korn var kørt ind. Videst udbredt er *høsthøtte*, nemlig i Øst- og Midtsønderjylland; det blev ofte holdt mikkelsdag, traktementet var suppe og lammesteg¹⁵, kaffe og megen punch, endvidere havde man spillemænd og dans. Tidligere var det skik visse steder, fx i Løjt sogn ved Åbenrå¹⁶, at man skulle straffes for fejl begået i høsten (at knække et leskaft eller en rive osv.); "straffen" bestod i et ekstra, stort glas punch. En efterklang af dette er muligvis, at man ved *høsthøtte* ifølge yngre optegnelser fra samme sogn kunne opføre små optrin ud fra smådumheder begået af høstfolkene. Fra Løjt og nabo-sogne foreligger endvidere oplysning om, at der tidligere var to gilder ved høstens afslutning: dels *bassehøtte*, når sidste læs (kaldet "æ basse") var i hus¹⁷, dels *høsthøtte* eller *høstnare* (høstnadver), når også boghveden var indkørt. Samme opdeling kendes fra egnen nord for Haderslev, hvor gilderne blot hed *kjærrehøtte* (kærvehøjt) og *høsthøtte*. Endelig indgår høtte en enkelt gang i betegnelsen *fokhøtte* på Sundeved-egnen; de almindelige benævnelser på Sundeved og Als er ellers dels *fokgilde* (på Als også *fukgilde*; fok = sidste læs), dels *høstgrød* (Nordals) og endelig *skye-* eller *skywgrø* (*skyrdrød*, Sundeved og Sydals; *skyr* = høst jfr. ovf.).¹⁸

Tidligere havde man på Als-Sundeved endnu et gilde, kaldet *høstel* (høst-øl), når høsten var helt færdig. Før udskiftningen fandt dette gilde dog sted på første høstdag, hvor byens budsvende (dvs. avlskarle) samledes for at meje de første skår i fællesmarken. Bønderne gav dem da penge til *høstøl*, og det gjaldt for den enkelte karl om at gøre fyldest mht. både at drikke og at meje. På Als havde bønderne i hoveriets tid pligt til på skift at låne karlelavet hus til *høstøl*; gildet blev oftest holdt i laden.¹⁹

I Østjylland fra Vejle-Horsens-egnen til Randers-egnen er *skårgilde* den almindelige betegnelse for indhøstgildet, dog hedder det *skørgilde* i den sydlige del af området. Det var eftertragtet af mange at komme med til *skårgilde*; nogle sørgede for at hjælpe til med høsten på så man-

ge gårde som muligt, om det så kun var få timer hvert sted, for enhver høsthjælper havde ret til at deltage i skårgildet.²⁰ I Midtøstjylland fik man *skårgrød* (hhv. *skørgrød*) til dette gilde; pigerne skulle sige: “Her er jeres skårgrød!”, når de satte den på bordet, ellers kunne karlene kræve skårgrød også den følgende dag. Fra det nordlige Midtøstjylland fortælles, at skårgrød har været den traditionelle ret i gammel tid, men at den forlængst er erstattet af andre retter. Dog erindres den via et lille optrin: i stedet for grøden strøet med kanel indbæres et fad med hvidt sand strøet med tørvesmuld; bæreren snubler bevidst over dørtrinnet og taber derved “grøden”, hvorpå hun med mange undskyldninger for sin klodsethed beder karlene tage til takke med de øvrige retter, som derefter sættes på bordet.

Korn-i-huse-grød er betegnelsen i Hanherred og sporadisk i Himmerland (her ved siden af *korn-i-huse-gilde*). På Nordmors benævner man blot gildet *kør-i-hus(e)*; fra Nordthy er *kør-i-huse-grød* afhjemlet en enkelt gang. I Vendsyssel får man *indhøstnatter*, hvor traktementet er det samme som ved åpskornatter (jfr. 2.1).

Høstgilde kendes spredt over hele Jylland (i Nordvestjylland ved siden af *høstbojel*), antagelig som en nyere betegnelse, men ordet optræder så hyppigt i et midtøstjysk område (jfr. kort. 1), at det muligvis dér anvendtes som alternativ til *opskør* og *skårgilde*.

Efter høsten havde man på Randers-Mariager-egnen endnu to høstgilder. Det første kaldtes *høstlørdag* og fandt sted, lørdagen efter at der var indhøstet: det var en af de tre frilørdage, tjenestefolkene havde ret til i årets løb (en anden var høslætlørdag, jfr. afsnit 1 ovf.). Høstlørdag var karlenes og pigernes dag i Randers²¹; husbonden lånte dem en vogn med forspand til turen til byen. Karlene mødtes på et værtshus for at “drikke ulvebælg” eller “trække bælg af ulven”: hver karl, der i høsten var væltet med et læs, skulle *hønse*, hvilket i denne sammenhæng betød at give en bolle punch. Var der for en karl kun faldet enkelte neg af læsset, kunne han gå sammen med en anden karl i samme situation om at give punchen; han slap altså ikke helt for at give en omgang. Om eftermiddagen mødtes karlene igen med pigerne og fulgtes derefter med dem indtil hjemturen.

Det andet gilde efter høstens afslutning var *stoftønn* (stubbønde), som holdets på en gård eller i forsamlingshuset en uge efter høstlørdagen.

Dette gilde strakte sig over 3 dage, de 1-2 første dage for de unge, derefter også for de ældre. *Stubtønde* hentyder formentlig til, at landsbyens karle bryggede øl af malt fra den nye høst af byg, og at dette øl var klart til brug, når kun stubbene var tilbage på marken.²²

2.3. Opskærkage

Som antydnet i det foregående lagde man ikke overalt lige stor vægt på at fejre afslutningen af de enkelte faser i høstarbejdet. Store høstgilder hørte især større gårde og herregårde til; andre steder nøjedes man med mindre gilder og mere beskedent traktement. En særlig tradition havde man i Sydvestjylland og det nordvestlige Sønderjylland (samt i mindre omfang i Sydøstjylland), idet man her gav hver af tjenestefolkene en *opskærkage* (med udtalevarianter som fx *opskør-* og *opskjørkage* i overensstemmelse med kort 2), enkelte steder også kaldt *høstkage*. Dette (sigte)brød var bagt ved første bagning fra det nyhøstede korn og kunne gives ved opskærgildet; det kunne måle op til 1/2 m i diameter og veje fra 3-4 op til 12-16 pund, evt. afhængigt af modtagerens "rang" på gården; brødet kunne udgøre en del af aflønningen. Hvor tjenestefolkene havde en frieftermiddag efter høsten, kunne de gå hjem til deres forældre og lade også dem nyde godt af den nye høst.²³

Mens betegnelserne for og traktementet ved høstgilderne varierer fra egn til egn, er gildernes karakter af arbejdsgilde generel: en fælles festlig afslutning på et til tider anstrengende, men også fornøjeligt samarbejde. En meddeler fra Sundeved-egnen sammenfatter høstarbejdet således: "Høsten var Slid, Morskab og Højtid. De tre Ting var for de gamle uadskillelige". Samme indstilling udtrykkes i en optegnelse fra Randers-egnen: "Skårgildet var det sidste, der mindede om sommeren og høsten med den varme sol og det hårde arbejde, der alligevel gik med liv og lyst. Dagen efter, når karlene gik bag ploven i marken, var det ligesom træskoene var blevet tungere og nakken mere bøjet".²⁴

3. Tærsegilder

Efter afslutningen af efterårsarbejdet i marken anvendtes de næste måneder til at plejltærse kornet. Kernerne var nemmest at tærse af i frostvejr; også derfor gjaldt det om at have optærsket før foråret.

Egnsvis havde man forskellige tidspunkter, hvor tærskningen skulle være tilendebragt, fx kyndelmisse eller 1. marts. Når der var optærsket, havde karlen, især i Sydvest- og Sønderjylland, krav på et lille traktement, hvis han kunne vise madmoderen en levende mus som tegn på, at de sidste neg, hvor nogle af musene efterhånden gemte sig, nu var tærsket. Dette lille gilde kaldtes i Sydvestjylland og det vestlige Sønderjylland *musehøtte* (musehøjtid), i det sydlige Sønderjylland især *museøl*; på Læsø kaldtes et tilsvarende gilde *musekande*. *Musehøtte* kunne dog også være et større gilde for nabokarle og evt. andre nabo-folk; i så fald kunne man blive beværtet med æbleskiver og kaffepunch, eller med sættekage med sirup, eller man kunne få kvældsnaver i form af smørrebrød, dertil naturligvis kaffe og dram eller punch.

Hermed slutter omtalen af slæt-, høst- og tærskegilder. Både i denne artikel og i omtalen af sidste neg og sidste læs i Ord & Sag 2 er de fleste og vigtigste betegnelser inden for et større sagområde blevet relateret indbyrdes på en måde, som ikke lader sig praktisere under redaktion af en alfabetisk ordnet ordbog. Da en forudgående sagredaktion af sådanne emnekomplekser ikke kan finde sted af tidsmæssige og økonomiske grunde, er det vigtigt, at vi undertiden får lejlighed til at orientere os foreløbigt i enkelte sagområder, så vi kan gribe og videregive lidt af den helhed, der ligger hinsides den enkelte ordbogsartikel.

NOTER:

- ¹ Jf. A.F. Schmidt: Nogle Arbejdsgilder i den gamle Landsby. i: *Sprog og Kultur* VII (1939) s. 1-62.
- ² P.H. Gejel: Bondeliv i Vestjylland gennem 90 Aar. i: *Sprog og Kultur* IX (1941) s. 28.
- ³ At man på Skjern-egnen tillagde slætten større vægt end høsten ses også af, at man brugte gamle, afslidte leer som mejeleer i høst: man ville ikke ødelægge sin gode "slåhøle" på de ujævne kornmarker. Jfr. henvisn. i note 2, s. 32.
- ⁴ Slætkarlene så dog sig selv i et andet lys, jfr.: "Enkelte Gange fik man et lille Kig ind i deres ensomme Verden – altid var det den samme Historie ... Barndom, Ungdom og saa et Hjem, Kone og Børn og nu her i Engen. Resultatet var: "Jeg er et af Samfundets Trældyr".". S.J. Frifelt og T.T. Kragelund: *Vi svinger vor Høle* (1937) s.113 f.
- ⁵ Jf. A.F. Schmidt: *Leksikon over Landsbyens Gilder*. (1950) s. 129f.
- ⁶ Jf., at *hønse* ifølge *Ordbog over det Danske Sprog* (ODS.) kan betyde "betale penge til traktering (med drikkevarer), fx når man optages i et lav"; samme betydning har ordet i jysk.
- ⁷ Jf. *Ord & Sag* 2 (1982) s. 18.

- ⁸ Ordet *opskår* stammer formodentlig fra den tid, da man skar kornet med segl. Segltiden strakte sig frem til ca. 1600, jfr. A Steensberg: *Ancient Harvesting Implements* (1943) s. 238f, samt A. Eskeröd: *Årets äring* (1947) s. 160. Dog har seglen været i brug helt op i 1830-erne i Danmark, jfr. P.H. Gejel i henvisn. i note 2 ovf., s. 33. – Ordet *skår* (af *skære*) har bl.a. betydningen: den stribe, der mejes i en agers længde; også denne betydning går tilbage til segltiden.
- ⁹ Jf. A. Espegaard: *Vendsysselsk Ordbog*. I-IV (1972-1974).
- ¹⁰ Mht. risengrødsykkens alder: den kan først være etableret efter “de store kinafarters tid”, jfr. A. Olrik og H. Ellekilde: *Nordens Gudeverden* II (1951) s. 808.
- ¹¹ *Opslown* (opslaget, opslået) i betydningen opmejet bruges om korn på Sundeved/Als, ellers kun om hø.
- ¹² *Bindegrød* skal også have været betegnelse for måltidet, der blev givet, når sidste læs var kørt hjem.
- ¹³ Jf. ODS. II. skør.
- ¹⁴ På disse egne havde man måske rug som eneste (eller i hvert fald vigtigste) kornafgrøde. – Tidligere holdt man muligvis også *rowhøtte* i Sundeved, jfr. S. Andresen: *En sundevedsk bondeslægts historie* (1957) s. 72.
- ¹⁵ I andre egne kunne det være den tidligere avlsvædder, der blev slagtet til høstgildet. Jf. Ellekilde i henvisn. i note 10, s. 873 (Sjælland).
- ¹⁶ Jf. den rimede fortælling “Jens Kluuses Høsthøtte” (1809). i: *Sønderjysk Maanedsskrift* IV (1927) s. 129-143; “forseelserne” opregnes s. 136.
- ¹⁷ Her som flere andre steder måtte sidste neg med til gildet og dansen.
- ¹⁸ Ifølge H.F. Feilberg: *Ordbog over jyske almuesmål* IV (1914) samt H. Ussing: *Det gamle Als* (1926) s. 47 foreligger også en form *skjulegrød*, som skulle hidrøre fra, at kornet nu er skjult under husets tag. M. Kristensen ser denne form som en omtolkning af *skywgrø* (skyrdgrød), jf. *Danske Studier* 1938 s. 138, i artiklen “Folkemål og Sproghistorie”.
- ¹⁹ Jf. S. Andresen (note 14 ovf.) samt H. Ussing (note 18) s. 35.
- ²⁰ Jf. E. T. kristensen: *Fra Sabro Herred*. i: *Aar bog for dansk Kulturhistorie* (1900) s. 66.
- ²¹ Der foreligger også en enkelt oplysning om, at man fra egnen vest for Århus holdt *høstlørdag* i Århus.
- ²² Mht. *høstlørdag* jfr. N.P. Bjerregaard: *Sæd og Skik i Ommersyssel* (1919) s. 35f.
- ²³ Jf. B. Stoklund: *Høstkage og julerente*. i: *Budstikken* 1956 s. 13-24.
- ²⁴ Jf. *Sønderjysk Maanedsskrift* XIV (1938) s.194 og N.P. Bjerregaard (note 22) s. 25.

usky·er, en forespørgsel

Instituttet modtager mellem år og dag mangfoldige forespørgsler om dialektord. Det hænder, at vi også af vore meddelere bliver stillet overfor spørgsmål, som giver os lejlighed til at gøre lidt gengæld for de mange oplysninger, vi modtager. Fra en meddeler i Kousted mellem Randers og Hobro fik vi således denne henvendelse: “Jeg husker, min farmor sagde *De udde usky·er*, hvilket betød “den yderste ager – eller vang”; jeg ville være taknemmelig, hvis I eksperter kan give mig en forklaring på dette ord”. Det kunne vi – og hér er svaret til meddeleren:

Glosen hører hjemme i det agerbrugssystem, koppelbruget, som anvendtes i det meste af 1800-tallet. Bortset fra et mindre stykke alsædjord (som blev dyrket over en årrække) brugte man dengang på skift hvert år at inddrage nogle vange til dyrkning, medens de før dyrkede så blev henlagt til græsning. Heraf ord som “indtægt” (= det til dyrkning indtagne område) el. “årstægt” (= det et år indtagne do.). Når en ager skulle tages ind til dyrkning, gødede man den efter evne, derfor også betegnelsen “årsgøde” (= så stort et område, som gødningen rakte til) – hvilket netop er det ord, De er stødt på. Når ordet er lidt svært at genkende i den form, De opgiver (*usky·er*), skyldes det, at ordet havde tryk på sidsteleddet *gy·ær* (= gøde). På et tidspunkt, hvor *os¹gy·ær* ikke længere er blevet erkendt som en sammensætning, er stavelsesskellet flyttet og udtalen blevet *o¹sgy·ær*; hvis man skal gengive dette *-¹sgy·ær* i alm. skrift, bliver formen netop som De skriver: *-sky·er*. Det tryksvage *o-* er lukket en smule og kan let opfattes som *u-*. Denne udvikling af ordet kan tænkes at være fuldbyrdet i slutningen af 1800-tallet, da praktisk taget alle landmænd var gået over til den nu kendte vekseldrift.

Ordet har i øvrigt ikke været almindeligt udbredt i jysk (som det også er antydnet med synonymerne “indtægt” og “årstægt” ovenfor); i Jysk Ordbogs samlinger har vi kun belæg fra et nordøstjysk område omfattende Vendsyssel, Himmerland, Salling, Fjends og Ommersyssel. Det er altså en god gammel egnsglose, De har bidraget til oplysning om.

Viggo Sørensen:

Det tager tid at afdække sammenhænge

– nogle betragtninger over redaktionstempo og kulturhistorisk forpligtelse.

Hvorfor skal det egentlig tage så lang tid at redigere en jysk ordbog? Sådan må enhver bevilgende myndighed spørge, og samme tanke kan vel have strejft de meddelere, der har hjulpet os gennem en årrække.

Svaret er langt fra så enkelt som spørgsmålet; det må stykkes sammen af mange (og vidt forskellige) begrundelser. Ove Rasmussen har i dette og forrige nummer af *Ord & Sag* peget på vore bemandingsproblemer – den enorme stofmængde taget i betragtning. Jeg vil i det følgende vende blikket mod en anden forsinkende faktor – og desværre en, som er uafhængig af økonomi, da den ligger i selve redaktionsarbejdets karakter. Jeg tænker på afsøgning og vægtning af kulturelle sammenhænge på tværs af orbogens enkelte opslagsord.

Intet er så belysende som et konkret eksempel. Lad mig derfor tage udgangspunkt i ordet *bedemand*, som jeg netop er i færd med at redigere. Ikke bedemand som betegnelse for en, der driver begravelsesforretning, for det er ikke dialekt; og heller ikke – som i ældre sønderjysk – bedemand brugt om en tigger. Men den bedemand, der i gammel tid drog omkring i sit stiveste puds og inviterede gæster til et større gilde, først og fremmest til et bryllup.

Nu hvor der er samlet og udskrevet stof til *Jysk Ordbog* i et halvt århundrede, og hvor noget over 3 millioner sedler står ordnet alfabetisk, så skulle man måske mene, at jeg som redaktør blot behøvede at tage seddelbunken frem vedrørende bedemand (i betydningen “indbyder”) – og deraf skønsomt udvælge information og citatmateriale til redakti-

on af den pågældende ordbogsartikel. Men det ville føre til en ufor-
 svarlig afspisning af ordbogens læsere, som det skal vises i det følgen-
 de.

Holdt jeg mig udelukkende til seddelbunken med bedemand, ville min
 redegørelse for ordets betydning og udbredelse i princippet komme til
 at ligne den i H.F. Feilberg: *Ordbog over jyske almuesmål* (bd.I, s.57):
 “bedemand ... (Agger) = en mand, der byder til gilde, bydemand”.¹ Det
 omfattende materiale ville ganske vist tillade mig at erstatte stedangi-
 velsen Agger med en langt mere præcis områdeangivelse: Hanherre-
 derne, Thy, Mors, det nordlige Hardsyssel, Nordhimmerland, desuden
 sporadisk i Vendsyssel og på Djursland. Jeg ville også ud fra materia-
 let turde skrive, at det i almindelighed var en nabo til eller en nær ven
 af brudens familie, der fungerede som bedemand. Men hovedskavan-
 ken ved min redaktion ville forblive den samme som ved Feilbergs:
 læseren er ladet totalt i vildrede om, hvorfor man kun har talt om en
 sådan bedemand de nævnte steder. Er det kulturelt betinget (idet man
 kun dér benyttede sig af en sådan omdragende indbyder), eller er det
 sprogligt betinget (idet den samme indbyder andre steder i Jylland bar
 andre navne)?²

At redigere en ordbog er at sætte sig ikke bare mellem to, men midt
 imellem mange stole. Der skal tages hensyn til meget forskellige typer
 af læsere. I det aktuelle tilfælde ville en sprogmand – såvel som den
 lægmand, der bare har hørt det sære ord *bedemand* brugt og ønsker en
 oversættelse – måske nok være tilfreds med en isoleret behandling af
 ordet. Men lokalhistorikeren og den folkemindeinteresserede lægmand
 vil bestemt foretrække en samlet redegørelse for indbyder-”embedet”
 på tværs af dets mulige betegnelser. For disse sidste læsere vil spørgs-
 målet i forrige afsnit være af afgørende betydning.

En ordbog, som jo ellers i hele sit anlæg er bundet til at splitte kultu-
 relle sammenhænge op og sprede redegørelsen for dem over en række
 af de benyttede ord, kan godt tage hensyn til den kulturhistorisk inter-
 esserede læser ved at krydshenviser mellem forskellige betegnelser for
 samme sag, mellem betegnelser for nært sammenhørende sager osv.
 Særlig læservenligt vil det være, om ordbogen bringer en samlet rede-
 gørelse for det pågældende sagsområde under en af de centrale (eller
 bedst kendte) betegnelser – og så fremdeles henviser fra de øvrige. I

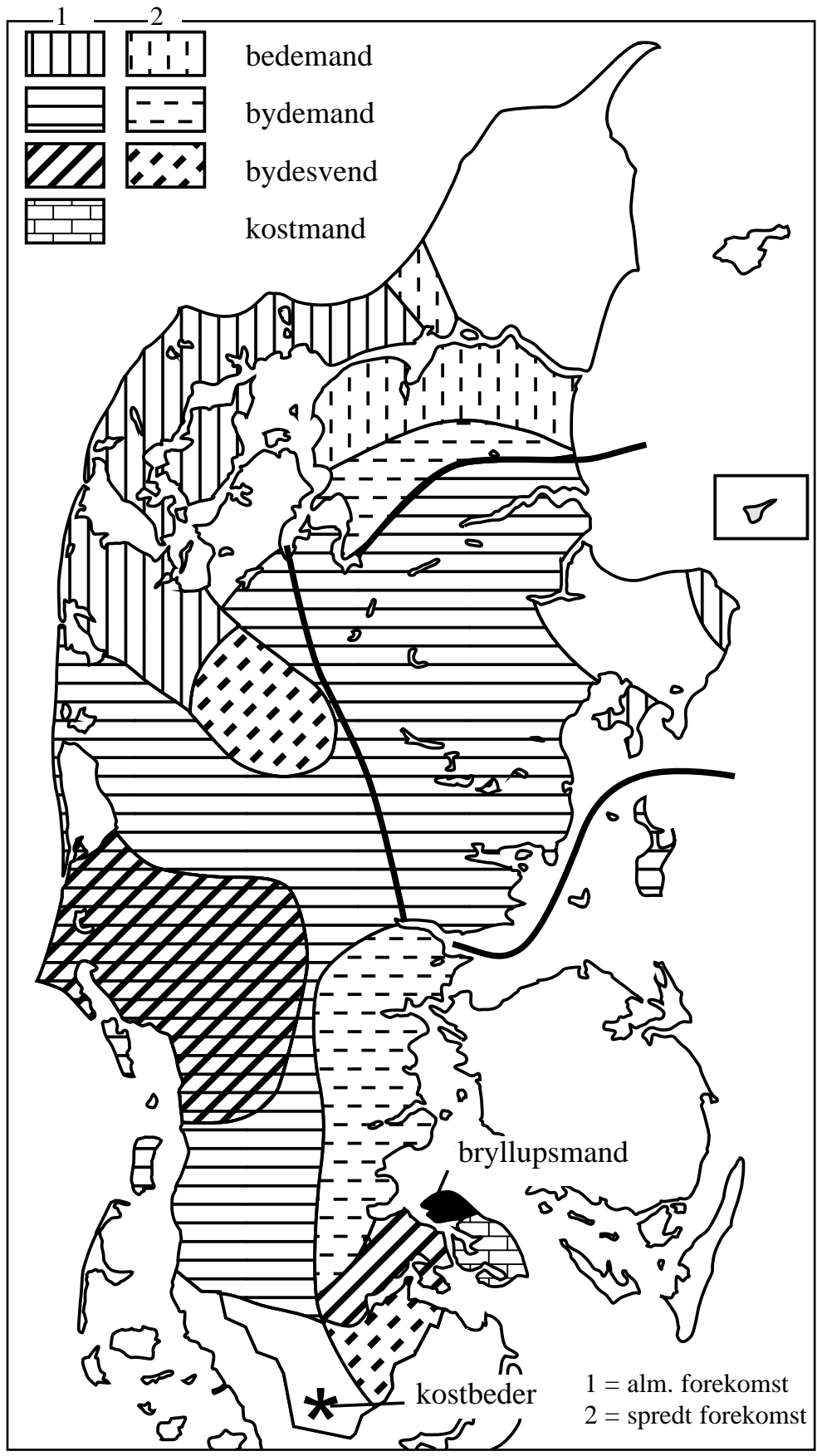
det aktuelle tilfælde med ordet *bedemand* taler dette princip for, at der udarbejdes et synonymkort over indbyderens forskellige navne i jysk – sådan som kort 1.³

Men det bevirker også straks, at den fortløbende redaktion må stilles i bero en lille tid. Udarbejdelsen af det viste synonymkort har således kostet en omhyggelig gennemgang og udskrift af ca. 1100 spørgeliste-besvarelser (nemlig på spm. Æ 1 vedr. bryllupsindbyderen) – og bag-efter en supplerings med tilsvarende stof rundt om fra ordbogssamlingen. Jeg tør ikke sætte nogen præcis tid på dette arbejde, bl.a. fordi nogle af arbejdets faser kunne varetages af andre ordbogsmedarbejdere. Men det er næppe helt galt, hvis redaktørarbejdet omkring et sådant kort sættes til et par arbejdsdage.

Til gengæld kan læseren nu – blot ved et hastigt blik – konstatere, at man har anvendt omdragende bryllupsindbyder i størstedelen af det jyske dialektområde, de fleste steder dog under andre betegnelser end *bedemand*, nemlig *bydemand*, *bydesvend*, *kostmand* osv.⁴ Kun de hvide og svagt skraverede pletter på kortet kræver en nærmere forklaring: Vendsyssel med det nordlige Himmerland, Salling, Herning-egnen, det indre Djursland, det østlige Sønderjylland samt Sydslesvig.

De tre førstnævnte steder synes selve skikken med at sende en indbyder rundt at have været forholdsvis ukendt. Navnlig fra Vendsyssel svarer meddeler efter meddeler i deres spørgeliste-besvarelser, at de aldrig har hørt om en sådan person – og for øvrigt heller ikke om de andre bryllups-”embeder” og bryllupsskikke, som er emnet for den pågældende spørgeliste. Forklaringen ligger formentlig i følgende ord fra en meddeler på Herning-kanten: “Se, det var en fattig egn, så der blev ikke lavet så meget ud af bryllupper som i de federe egne”.

Enhver tradition opretholdes jo af bestemte befolkningsgrupper, og det bekostelige og organisationskrævende bryllupsceremoniel danner ingen undtagelse. Traditionsbærerne har her været de relativt velhavende gårdmandsslægter, hvis standsbevisthed – parret med traditions-tvang – afspejles i følgende udsagn fra det sydlige Himmerland: “*Jow, nær vo Stine ska gyvtes (= giftes), så ska ed dæleme væ mæ manier (= manér); vi æ eet fattelus (= ikke fattiglus) her*”.

Kort 1. Jyske betegnelser for bryllups-indbyderen.

Vendsyssel, Nordhimmerland, Salling, Herning-egnen – og nok også det øvrige Midtvestjylland – har vel langt op i forrige århundrede rummet alt for få og spredtliggende storgårde, til at der kunne udvikles og videreføres et ressource- og mandskabskrævende bryllupsceremoniel – med særskilt indbyder osv. Da det økonomiske og befolkningsmæssige grundlag senere blev skabt, har man så enten – og det tyder mange småtræk i Midtvestjylland på – overtaget naboegnenes bryllupsskikke; eller man har – som i Vendsyssel og Nordhimmerland – bevaret en mere uformel festform, som også tillod benyttelse af nytilkomne meddelelsesmidler. “Vi sendte brev, eller forældrene gik selv med indbydelsen”, fortæller en meddeler fra det nordlige Vendsyssel. “Forældrene indbød gæsterne i avisen”, meddeler en anden fra Nordhimmerland.

Og sådan endte man jo i øvrigt overalt med at indbyde til nutidens forsamlingshus-bryllupper, efterhånden som de gamle skikke forfaldt i de første årtier af vort århundrede.

“Embedet” som bryllups-indbyder er naturligt nok et af de første led i ceremoniellet, der opgives – til fordel for mere tidssvarende indbydelsesformer. Heri skal forklaringen åbenbart søges på de svagt skravede dele af Østsjælland og Sydslesvig, som ses på kort 1. Ifølge en række samstemmende kilder er man allerede i løbet af 1800-tallet gået over til i disse egne at indbyde pr. *byde-* eller *kostbrev*; se fx H.F. Feilberg: *Fra Heden* (1863) s. 93. En kilde fra Gram beretter, at “selv i byen (dvs. til de nærmeste naboer i ens egen landsby) blev der budt ved bydebrev; jeg selv skrev 20 breve for brudeparret, en anden ligeså mange”. I Varnæs havde man den ordning med degnen, at skolebørnene som led i deres skriveundervisning skrev kostbrevet af efter tavlen og så tog det med hjem til deres indbudte familie.

Den hvide plet på Djursland viser sig endelig at have en helt tredje forklaring. Her – midt i en egn så rig på festtraditioner – manglede man naturligvis ikke bryllups-indbyder; men da indbyderen normalt var den samme, der senere fungerede som *skaffer* (= “ceremonimester”) ved selve bryllupsgildet, så gik han i reglen under skaffernavnet også i rollen som indbyder.

“Den specielle indbyder var skaffereren; jeg mindes ikke nogen særlig betegnelse for ham” – sådan lyder et typisk meddelersvar fra Rougsø.

Foreningen af indbyder og skaffer i samme person har for øvrigt været hovedreglen i en langt større del af det mellemste Østjylland, nemlig fra Sydhimmerland til Vejle (jfr. kamstregen på kort 1). Derfor foreligger der også spredte meddelelser rundt fra hele dette område om, at “det var skafferen, der indbød”, skønt den almindelige betegnelse for ham i denne rolle som tidligere nævnt var *bydemand*.⁵

Er man som redaktør først kommer så langt ind i kulturhistorien omkring bryllups-indbyderen, kan man næsten ikke lade være at tage skridtet fuldt ud og stille følgende spørgsmål til kilderne: Hvem har man valgt til indbyder uden for det nævnte midtøstjyske område? Og hvad ligger der bag den særlige midtøstjyske praksis.

Svaret på det første spørgsmål kan – i hovedtræk – aflæses på kort 2, som bygger på et væld af spørgelistebesvarelser. I Nordvestjylland har der været en stærk tradition for at vælge en god nabo til eller nær ven af brudens familie, som jeg allerede tidligere nævnte det i forbindelse med ordbogens forklaring af ordet *bedemand*. I det mellemste Vestjylland og i et bælte over til Vejle-Kolding-egnen har man foretrukket en nær mandlig slægtning til bruden, normalt hendes fader eller broder. I Sydvestjylland og det vestlige Sønderjylland bød traditionen, at brudens ældre broder var indbyder – hvis hun havde sådan en, for ellers faldt valget på en anden ung mand af familien eller vennekredsen. Også i de øvrige egne inden for kamstregen på kort 2 var det et kardinalpunkt, at indbyderen skulle være en ung – og gerne ugift – mand. Og i dette alderskrav skal man naturligvis finde forklaringen på, at indbyderen i nogle af de samme egne bærer (eller kan bære) betegnelsen *bydesvend* (jfr. kort 1). En svend er jo fra gammel tid navnet på en ung mandsperson.

For de hvide pletter på kort 2 har jeg ikke kunnet registrere en fast tradition i valget af indbyder på grundlag af kildematerialet, eller der hersker helt lokale skikke, som fortjener nærmere undersøgelse – men som i øvrigt kun ville sløre de givne hovedtræk. Endelig er det midtøstjyske område, hvor skafferen fungerer som indbyder, overført uændret fra kort 1 til kort 2.

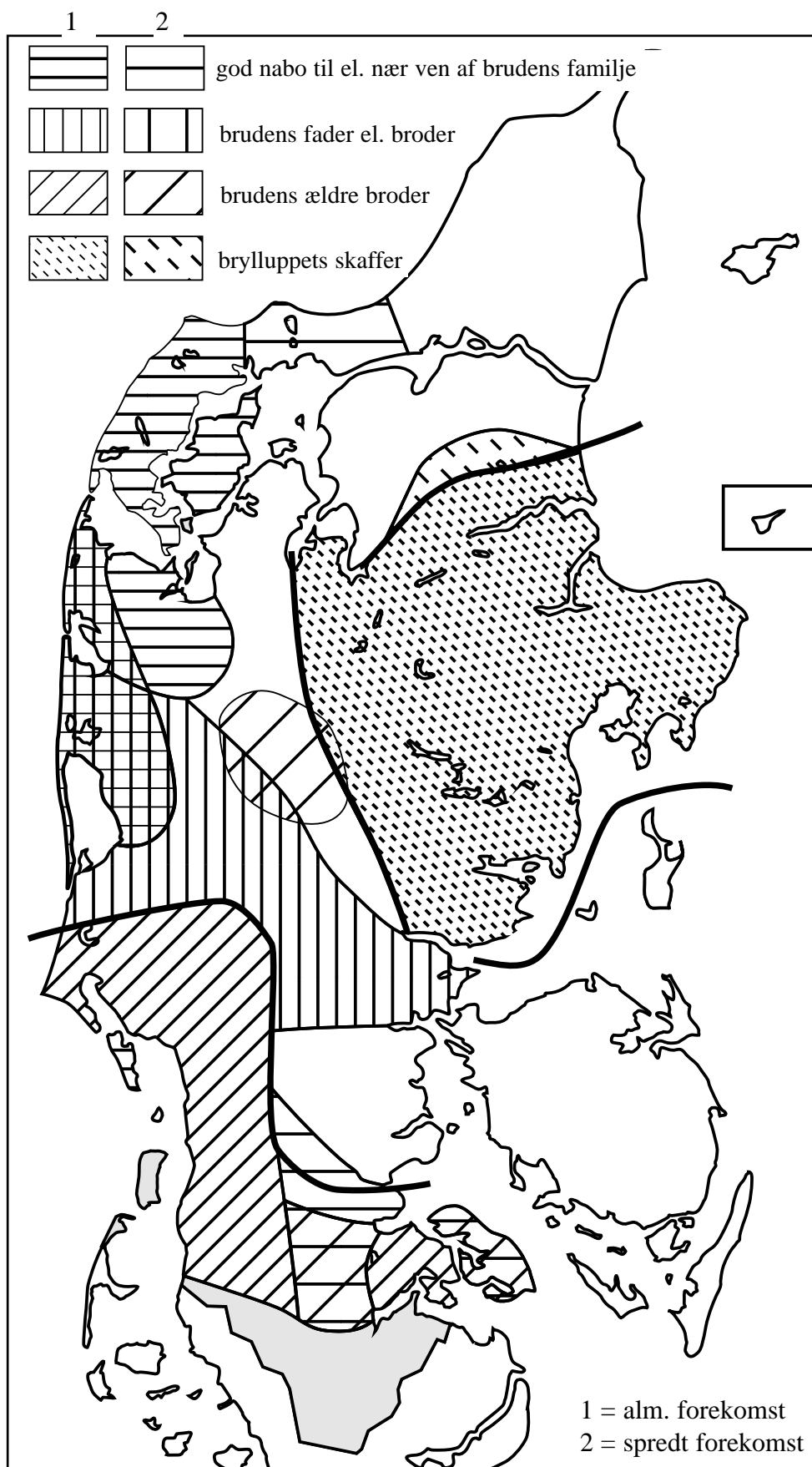
Og nu til denne skaffer. Han var i Midtøstjylland så lidt som andetsteds valgt blandt slægtninge eller venner; det var helt andre ting, man gik

efter. For det første skulle skafferer have god tid, for hans pligter før og under brylluppet var mange og tidkrævende. Med de forbehold, som følger af lokale variationer over bryllupsskikkene, drejer det sig om følgende pligter: skafferer skulle i samråd med værtparret planlægge gildet; senere skulle han forestå indkøb, lån af stole, bestik mv. hos byfællerne, indkassering fra de indbudte af *send* eller *forn* (dvs. tilskud af madvarer til gildet); under selve gildet skulle han endelig placere gæsterne (efter “rang”), holde opsyn med serveringen og musikken – samt ikke mindst arrangere de traditionsbestemte indslag: brude-toget til kirken, de indledende danse, pengeindsamlingerne til kogekone og musikere, osv. En bonde, der i forvejen havde den daglige drift af sin gård at varetage, kunne dårligt afse tid til alle disse opgaver, selv om “embedet” blev betragtet som ære.

På den anden side krævedes der også til mange af de nævnte opgaver erfaring, lokalkendskab, organisationstalent – og bestemt også myndighed. Så unge mennesker eller tyende kunne normalt ikke komme på tale som skaffer. Oplagte emner var derimod en stadig rørig aftægtsmand eller en anset mand med fleksibel arbejdstid – såsom smeden, slagteren, tækkeren, jordemodermanden, en dygtig daglejer el. lign., senerehen også brugsuddeleren.

Hvor bryllupsskikkene var særlig omfattende, og hvor stor befolkningstæthed samtidig gjorde bryllup til en relativt hyppig begivenhed, har betingelserne været til stede for, at en af sognets eller egnens mænd blev fast skaffer over en årrække på alle gårde, hvor man skulle holde bryllup. Det siger sig selv, at en sådan fast skaffer med tiden fik et professionelt greb om gildets afvikling. Og selvom han aldrig blev aflønnet – for det blev kun kogekonen, medens de øvrige “bestillinger” var æreshverv –, så skal han nok have vidst at drage nytte af forplejningen, han fik i gildesgårdene, og af den prestige, han førte med tilbage til sit daglige virke.

Opkomsten af denne “halvprofessionelle” skaffer er ifølge kilderne lige netop sket i det midtøstjyske område, der omrammes af fed streg på kortene 1 og 2. Så når vi her møder ham i rollen også som indbyder, er det kun en helt naturligt afrunding af hans “embedsområde” som stedfortrædende vært. Lige så naturligt er det nogle steder også

Kort 2. Hvilken person blev traditionelt udvalgt til bryllupsindbyder?

blevet overladt til ham at “tale til (dvs. træffe aftaler med) kokkekone, musik, præst, degn”, som en meddeler fra Silkeborg-egnen udtrykker det.⁶

Jeg har nu brugt op imod 4 sider til at give i sidste ende kulturhistoriske forklaringer på, at kort 1 rummede hvide og svagt skraverede pletter. Så udførligt kan man selvfølgelig ikke gå til værks i Jysk Ordbog. Men hovedpunkterne af den indvundne viden kan dog relativt kortfattet stilles til læserens rådighed – med ny signaturer på kortet eller kommentarer til det. Og nu, hvor denne artikel er skrevet, vil jeg jo også altid kunne henvise til den sammenhængende fremstilling her.

Det vil i det hele taget være en brugbar nødløsning, når læseren skal informeres om mere komplicerede sammenhænge af kulturel eller sproglig art, at henvise til egne eller andres behandling heraf i tidsskriftartikler, monografier, årbøger osv. Men det siger sig selv, at opsporingen – for slet ikke at tale om redaktørens egen udarbejdelse – af sådan baggrundslitteratur vil være endnu en forsinkende faktor i redaktionsarbejdet.

Lad mig her til slut udtrykke håbet om, at det skal lykkes – på trods af ordbogformens iboende begrænsninger – at give brugerne af Jysk Ordbog et alsidigt indtryk af den bonde- og fiskerkultur, som er dialekternes klangbund. Vore egne spørgelister er ganske vist kun undtagelsesvis så orienteret mod kulturelle sammenhænge, som “bryllupsspørgelisten” er det. Men meget supplerende kulturstof er for længst udskrevet fra hjemstavns litteraturen og lokalhistoriske kilder, fra ældre indberetninger til Dansk Folkemindesamling samt Udvalg for Folkemål (nu Institut for Dansk Dialektforskning, Københavns Universitet).

De eneste større samlinger af vigtigt kulturhistorisk stof, som vi endnu ikke har konsulteret, er Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser. Her beror til gengæld både omfattende og værdifulde besvarelser af emnebestemte spørgehæfter, som vi håber en dag at kunne trække på under ordbogens videre redaktion.

NOTER:

- 1 Dette såvel som de følgende citater er – af hensyn til letlæseligheden – underkastet ubetydelige ændringer (mht. stavemåde og sætningsbygning).
- 2 Ordet *bydemand* fungerer jo i ovennævnte Feilberg-citat som definerende fagterm og ikke som synonymhenvisning.
- 3 Den ligeså læservenlige praksis – brugt af nogle få danske dialektordbøger –, hvorved der redegøres samlet for en hel arbejdsproces under en af de centrale gloser, skal jeg derimod ikke komme ind på. Jysk Ordbogs indsamlings- og arkiveringsprincipper gør en sådan udnyttelse af stoffet meget vanskelig.
- 4 Brugen af *bede*- hhv. *byde*- som 1.sammensætningsled kan også relativt let meddeles at stemme i hovedsagen overens med brugen af verberne *bede* hhv. *byde* (i betydningen “indbyde, invitere”). Derimod ville det nok føre for vidt, hvis ordbogen gav sig til direkte at redegøre for undtagelserne herfra: at det på Samsø hed (og i det sydlige Sønderjylland kunne hedde), at *bydemanden bad* til gilde; og endnu dårligere ville der være plads til at søge denne skævhed forklaret i den delvise overlapning mellem de to verber (som ellers lige nævnes under dem begge).
- 5 Også i Hanherrederne, Thy og det vestjyske område umiddelbart syd for Thy finder man tendenser til, at skafferer overtager indbyderrollen, men uden at det af den grund bliver hovedreglen.
- 6 En lignende udvikling findes der spor af i den sydlige del af Thy, jfr. skafferens mulige funktion som indbyder nævnt i note 5. Rollen som stedfortrædende vært slår sprogligt igennem i betegnelsen *fader-i-hus* – en betegnelse, som dog er langt sjældnere meddelt end parallelbetegnelsen for et kvindeligt overopsyn med køkkenregionerne: *moder-i-hus*.

MEDDELERE TIL JYSK ORDBOG
DECEMBER 1983

